

Προκόπης Παυλόπουλος: «Όψεις της φιλοσοφικής επιρροής του Αρχαίου Ελληνικού Πνεύματος στην διαμόρφωση των θεσμών της Ρωμαϊκής “Res Publica”»

Αθήνα, 15.4.2024

Στην ομιλία του, με τίτλο: *«Όψεις της φιλοσοφικής επιρροής του Αρχαίου Ελληνικού Πνεύματος στην διαμόρφωση των θεσμών της Ρωμαϊκής “Res Publica”»*, κατά τον διάλογο που οργάνωσε η Ακαδημία Αθηνών μεταξύ Β' και Γ' Τάξης με θέμα: *«Ρωμαίων Πολιτεία, Ελλήνων Στοχασμός»*, ο τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Ακαδημαϊκός και Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ κ. Προκόπιος Παυλόπουλος επισήμανε, μεταξύ άλλων, και τα εξής :

«Εισαγωγή

Η ιστορική έρευνα γενικώς, σε συνδυασμό με την ειδικότερη έκφρασή της στο πεδίο της Ιστορίας του Δικαίου, τεκμηριώνει με σαφήνεια ότι ναι μεν στην Αρχαία Ελλάδα -και ιδίως στο πλαίσιο των Πόλεων-Κρατών- ο Νόμος ήταν άκρως διαδεδομένος ως μέσο κανονιστικής ρύθμισης των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων, όπως συνάγεται από αρκετά διασωθέντα *«σπαράγματα»* των Αρχαίων Ελληνικών Δικαίων και πρωτίστως του Δικαίου της Αρχαίας Αθήνας, κατά τις *«μαρτυρίες»* προεχόντως του Πλάτωνος, του Αριστοτέλους και των Ρητόρων, με *«προεξάρχοντα»* τον Δημοσθένη. Αλλά και οι θεσμοί της Άμεσης Δημοκρατίας είχαν θέσει έκτοτε ορισμένες από τις βάσεις της δημοκρατικής διακυβέρνησης, με τον τρόπο που αυτή εξελίχθηκε έως την εμπέδωση της σύγχρονης Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Πλην όμως η ίδια ως άνω έρευνα τεκμηριώνει, επίσης ασφαλώς, ότι η θεσμική υπόσταση του Νόμου και του Κράτους, όπως *«ωρίμασε»* μέσ' από πολλές πολιτειακές *«περιπέτειες»* και αντίστοιχες πολιτικονομικές διεργασίες για να εδραιωθεί ως θεμελιώδης *«αυτηρίδα»* της σύγχρονης Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, έλκει σημαντικές ρίζες της από την Αρχαία Ρώμη και, κατά βάση, από συγκεκριμένες πτυχές της οργάνωσης και της λειτουργίας της *«Res Publica»*.

A. Για την ιστορική ακρίβεια¹ το, ούτως ή άλλως «*εύθραυστο*», πολιτειακό σύστημα της κλασικής Άμεσης Δημοκρατίας, κατά το πρότυπο πολιτειακής οργάνωσης της Αρχαίας Αθήνας είχε αρχίσει να παρακμάζει ήδη από την εποχή του Φιλίππου Β' και του Μεγάλου Αλεξάνδρου, κυρίως δε μεταγενεστέρως, κατά την Ελληνιστική Περίοδο των επιγόνων του Μεγάλου Στρατηλάτη. Και τούτο γιατί οι επίγονοι αυτοί, πολλώ μάλλον λόγω και των μεταξύ τους καταστροφικών συγκρούσεων, είχαν την τάση να υιοθετούν «*βασιλικές*» μεθόδους διακυβέρνησης, παντελώς ασυμβίβαστες με διαδικασίες λαϊκής συμμετοχής -έστω και για απλή διαβούλευση- κατά την λήψη αποφάσεων. Απλώς οι επίγονοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου «*ανέχθησαν*» -όπου τούτο δεν δημιουργούσε εμπόδια στην άσκηση της απόλυτης εξουσίας τους- ορισμένες Πόλεις-Κράτη στον ευρύτερο Ελλαδικό χώρο που συνέχιζαν να συντηρούν κάποιους θεσμούς Άμεσης Δημοκρατίας, οι οποίοι όμως υπολειπόμενες, και μάλιστα με διαρκώς φθίνουσα τάση. Εν πάση δε περιπτώσει δεν πρέπει να τίθεται «*σε δεύτερη μοίρα*» και το ότι όλες εκείνες οι συνθήκες οι οποίες ευνόησαν την, έστω και σε περιορισμένη έκταση, εμφάνιση και λειτουργία των θεσμών της Άμεσης Δημοκρατίας, φυσικά υπό τις προεκτεθείσες επεξηγήσεις, είχαν εκλείψει πλέον ουσιαστικώς. Με σπουδαιότερη ένδειξη ή και απόδειξη ως προς τούτο την αντίστοιχη «*κατάρρευση*» των θεσμοπολιτικών συστατικών στοιχείων της, αμιγώς Αρχαιοελληνικής προέλευσης Πόλης-Κράτους.

1. Το «*αδήριτο*» τέλος της κλασικής Άμεσης Δημοκρατίας επήλθε οριστικώς με την «*άνοδο*» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η οποία, κατεξοχήν στην ακμή της, δεν ήταν δυνατόν, οπωσδήποτε εξαιτίας και του μεγέθους της αλλά και της γενικότερης πολιτικής παράδοσης και νοοτροπίας των Ρωμαίων -με την απώτερη καταγωγή τους να έλκει αρκετές ρίζες της από την «*παρακαταθήκη*» των «*Mores Maiorum*»- να λειτουργήσει κατά το σύστημα της «*αυθεντικής*»

¹ Βλ. Πρ. Παυλοπούλου, «Θεσμικά «κληροδοτήματα» της Ρωμαϊκής «*Res Publica*» στην σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία», εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2023, σελ. 13 επ.

Άμεσης Δημοκρατίας. Ακόμη και στις Ελληνιστικές Πόλεις-Κράτη, οι οποίες τελούσαν πια υπό ρωμαϊκή κατάκτηση, το σύστημα της Άμεσης Δημοκρατίας που συνέχισαν -με την ανοχή των Ρωμαίων αυτή την φορά- να εφαρμόζουν ήταν πια «σκιά του εαυτού του», «απομεινάρυ» μιας άλλης λαμπρής εποχής η οποία «αποσυρόταν» αργά αλλά σταθερά. Οι πολιτειακοί και πολιτικοί θεσμοί της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ακολούθησαν μια πολλαπλώς διαφορετική διαδρομή κρατικής, *lato sensu*, οργάνωσης. Διαδρομή, η οποία άφησε να εμφανισθούν πίσω της τα πρώτα δείγματα αντικατάστασης της «αμεσότητας» της λαϊκής παρέμβασης δια της, προδήλως εξαιρετικά περιορισμένης, έμμεσης λαϊκής συμμετοχής. Αυτή η λαϊκή συμμετοχή είχε την μορφή της «ανερχόμενης» διαδικασίας της «αντιπροσώπευσης» -έστω και αν δεν πήρε ποτέ την υπόσταση, ούτε καθ' υποφοράν οργανωτικώς, της θεσμικής βάσης της αντιπροσώπευσης με τα κύρια διακριτικά γνωρίσματα που την χαρακτηρίζουν στο πλαίσιο της σύγχρονης Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας- και εξελίχθηκε υπό την, καίριας σημασίας, επιρροή του όλου πολιτειακού και πολιτικού οικοδομήματος της «*Res Publica*» και του εντός αυτής κανονιστικού εποικοδομήματος του Νόμου, με την νοοτροπία και τάση εφαρμογής του κατά το «*dura lex sed lex*». Ήταν δε η στρατιωτικοπολιτική «ιδιοσυγκρασία» των Ρωμαίων, ήδη από τότε που ξεκίνησαν την πορεία τους προς τις μεγάλες κατακτήσεις με αφετηρία το Λάτιο, η οποία συνέτεινε στην διαμόρφωση της «*Res Publica*» ως θεμελιώδους «οχήματος» εξέλιξης καθοριστικής σημασίας στοιχείων της «*Ρωμαίων Πολιτείας*».

- 2.** Άλλωστε η ίδια η Ρωμαϊκή Ιστορία, υπ' όλες τις εκδοχές της, «πιστοποιεί» -και τούτο δεν επιδέχεται πλέον σοβαρή αμφισβήτηση- ότι δίχως το θεσμικό «οπλοστάσιο» της «*Res Publica*» και την κανονιστική δραστική επένεργεια του Νόμου, κατ' ουδένα τρόπο ο «*Populus Romanus*» θα ήταν σε θέση να φέρει σε πέρας το, κοσμοϊστορικής σημασίας ακόμη και για σήμερα, επίτευγμα της «γέννησης» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και της συντέλεσης των

κατακτήσεων που την ανέδειξαν, υπό τα δεδομένα της εποχής εκείνης, «κοσμοκράτειρα». Σχετικώς διευκρινίζεται ότι αυτή η ιστορική αξιολόγηση δεν βασίζεται στο αν και κατά πόσον η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία σεβάσθηκε και εφάρμοσε δημοκρατικές διαδικασίες οργάνωσης και λειτουργίας της. Και τούτο διότι είναι ιστορικώς οιονεί «αυταπόδεικτο» ότι οι δημοκρατικοί θεσμοί στην Αρχαία Ρώμη ήταν, κατά κανόνα και για το συντριπτικά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, επιδεικτικώς «απόνιες». Γι' αυτό και υπενθυμίζεται, προκαταρκτικώς, ότι τα κάθε είδους συλλογικά όργανα, λαϊκά ή μη, στην Αρχαία Ρώμη και στην «Ρωμαίων Πολιτεία» δεν διακρίνονταν για τις, έστω και «μακρινές», δημοκρατικές τους καταβολές. Κάτι το οποίο ισχύει περισσότερο για την περίοδο της Βασιλείας, πλην όμως δεν μεταβάλλεται «εκ βάθρων» και μετά την κατάλυσή της, αφού οι «Λαϊκές Συνελεύσεις», κάθε μορφής, ναι μεν διατηρούσαν εμφανή χαρακτηριστικά αντιπροσώπευσης, αλλά τα χαρακτηριστικά αυτά δεν τους προσέδιδαν και στοιχεία ουσιαστικής δημοκρατικής οργάνωσης και λειτουργίας.

- 3.** Κατά συνέπεια, αυτή η ιστορική αξιολόγηση περιορίζεται αποκλειστικώς και μόνο στο πόσο και πώς το πολιτειακό εποικοδόμημα στην Αρχαία Ρώμη, με κύριες «αυτηρίδες» την «*Res Publica*» και τον Νόμο, διευκόλυνε την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία να επεκταθεί στο μεγαλύτερο μέρος του τότε γνωστού κόσμου, καταλείποντας στην πορεία της αλλά και «κληροδοτώντας» στο μέλλον το «αυτοκρατορικό πρότυπο» που υιοθέτησε και το διάδοχο «σχήμα» της, το Βυζάντιο. Πραγματικά, το πολιτειακό και πολιτικό «οικοδόμημα» της «*Res Publica*» στην Αρχαία Ρώμη άφησε ανεξίτηλα χαραγμένα τα εγγενή χαρακτηριστικά του στην όλη δομή και λειτουργία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας έως το τέλος της. Είναι δε άξιο μνείας ότι και μετά το χρονικό τούτο όριο τα ως άνω χαρακτηριστικά «ανιχνεύονται» και στην δομή και λειτουργία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με «οδηγό» το θεσμικοπολιτικό «κληροδότημα» προς αυτήν εκ μέρους της «προκατόχου» της, της

Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ειδικότερα, πολλά από τα συστατικά στοιχεία της «*Res Publica*» και του Νόμου «*επιβίωσαν*» και κατά την, επίσης μακράιωνα, πολιτειακή και πολιτική εξέλιξη του Βυζαντίου, κυρίως κατά τις περιόδους της ακμής του και της εν γένει επιρροής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και πέραν των συνόρων της, ιδίως δε προς την τότε Δύση. Είναι άκρως ενδεικτικό ότι με τον τρόπο αυτό πολλά στοιχεία, θεσμικά και πολιτικά, της «*Res Publica*» ήταν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, «*παρόντα*» εν συνεχεία ακόμη και στις φεουδαρχικές δομές της τότε Δύσης. Πολύ περισσότερο δε ήταν «*παρόντα*» στις μετέπειτα Μεγάλες Αυτοκρατορίες -οι οποίες προηγήθηκαν της εμφάνισης του σύγχρονου Έθνους-Κράτους- αρκετές από τις οποίες, αν όχι όλες, επιχείρησαν να υιοθετήσουν το «*υπόδειγμα*» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και της διαδόχου της, της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Εκεί όμως όπου η «*Res Publica*» και ο Νόμος «*ξαναβρήκαν*» σημαίνοντα θεσμικά χαρακτηριστικά τους ήταν στο πλαίσιο του Έθνους-Κράτους μετά το -σχεδόν προδιαγεγραμμένο εξαιτίας της όλης πολιτικής και πολιτισμικής ιδιοσυστασίας τους- τέλος των Μεγάλων Αυτοκρατοριών. Μέσα από αυτή την εξέλιξη, η κατά τ' ανωτέρω «*μετάγχιση*» των θεσμικοπολιτικών χαρακτηριστικών της «*Res Publica*» και του Νόμου -φυσικά με τις αναπόφευκτες, εξαιτίας των επιμέρους συνθηκών, μεταλλάξεις- έφθασε έως τα χρονικά «*κράσπεδα*» της έναρξης της διαδικασίας «*γέννησης*» των πρώιμων θεσμών της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας.

B. Τα όσα όμως επισημάνθηκαν αναλυτικώς προηγουμένως δεν μπορούν, και πάλι με βάση τα τεκμήρια της ιστορικής έρευνας, ν' απομειώσουν την σημασία και της ακόλουθης, φιλοσοφικής προδήλως προέλευσης, αλήθειας: Οι κατά τα προεκτεθέντα Αρχαιορωμαϊκές καταβολές της έννοιας και της δομής του Νόμου και του Κράτους, υπό την σύγχρονη εκδοχή τους, δεν μπορούν ούτε επιτρέπεται να υποβαθμίζουν την ουσία του αδιαμφισβήτητου γεγονότος πως σε ό,τι αφορά την εν γένει διαμόρφωσή τους και την εφαρμογή τους στην πράξη καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε η «*εμβληματική*» φιλοσοφική

σκέψη της Αρχαίας Ελλάδας, με «κολοφώνα» την Στωϊκή Φιλοσοφία. Τούτο προκύπτει εναργώς π.χ. από το έργο του Παναίτιου του Ρόδιου (185-110 π.Χ.), τελευταίο Σχολάρχη της Στωϊκής Σχολής της Αρχαίας Αθήνας, ο οποίος ήταν και ο πρώτος που εισήγαγε συστηματικά την Στωϊκή Φιλοσοφία στην Αρχαία Ρώμη. Είχε δασκάλους τον Κράτητα τον Μαλλώτη στην Πέργαμο και τον Διογένη τον Σελεύκιο καθώς και τον Αντίπατρο του Ταρσέως στην Αρχαία Αθήνα. Στον Παναίτιο οφείλεται η ανάδειξη της αξίας της ολοκληρωμένης ανάπτυξης των δυνατοτήτων του Ανθρώπου και της προσωπικότητάς του κατά τους γενικούς κανόνες της ανθρώπινης φύσης και του ανθρώπινου χαρακτήρα. Το φιλοσοφικό έργο του Παναίτιου εμπλούτισε και επεξέτεινε, κατά τρόπο που άφησε το «αποτύπωμά» του και στην όλη κατανόηση της πεμπτουσίας του Νόμου και του Κράτους στην Αρχαία Ρώμη, ο Επίκτητος (50-138 μ.Χ.), μαθητής του Ρωμαίου φιλοσόφου και κορυφαίου εκπροσώπου της «*Νέας Στοάς*» Γάϊου-Μουσώνιου Ρούφου, κατ' ουσία δια μέσου της εκ μέρους του πρωτοποριακής, για τα δεδομένα της εποχής εκείνης, φιλοσοφικής διερεύνησης της έννοιας της Ελευθερίας².

1. Στην Νικόπολη -εξόριστος από την Ρώμη επί Δομιτιανού το 93 μ.Χ.- ο Επίκτητος ολοκλήρωσε την φιλοσοφική του «*κοσμοθεωρία*» οδηγώντας τον Στωϊκισμό, με σπουδαιότερο άξονα του φιλοσοφικού του διαλογισμού την έννοια της Ελευθερίας, στα όριά του εκείνα, τα οποία του επέτρεψαν να επηρεάσει σε βάθος τα μετέπειτα φιλοσοφικά ρεύματα, ιδίως στην Δύση. Μετά την ολοκληρωμένη διαμόρφωσή της, η Στωϊκή Φιλοσοφία του Επικτήτου επέδρασε εμφανώς στους επακολουθήσαντες Νεοπλατωνιστές, ακόμη δε και στους πρώτους Χριστιανούς στοχαστές. Άλλωστε, ουδείς μπορεί ν' αμφισβητήσει την συμβολή του Στωϊκισμού -με βάση το έργο του Επικτήτου πάντοτε- σε ό,τι αφορά την εμφάνιση τουλάχιστον εκείνων των στοιχείων της Χριστιανικής Διδασκαλίας, τα οποία

² Βλ. Πρ. Παυλοπούλου, «Η διαχρονική «οφειλή» της Ευρώπης στην Ελλάδα. Το «δάνειο-δωρεά» του Ελληνικού Πολιτισμού», εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2022, σελ. 78 επ.

αφορούν τον Ανθρωποκεντρισμό της, κατ' εξοχήν στο πλαίσιο διαχείρισης της προσωπικής Ελευθερίας από τον φορέα της. Με τον ίδιο όμως δυναμισμό, η Στωϊκή φιλοσοφική αντίληψη του Επικτήτου έφθασε και έως τον χώρο της σύγχρονης φιλοσοφικής αναζήτησης.

2. Επισκοπώντας το φιλοσοφικό έργο του Επικτήτου, εύκολα καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα πως παρέμεινε πιστός στις «*αρχέγονες*» ρίζες του Στωϊκισμού, οι οποίες κυριαρχούνται από τα νοήματα της καρτερίας, της πραότητας και της αποχής. Και μόνον η εμβληματική ρήση του Επικτήτου «*άνεχου και άπέχου*» βεβαιώνει του λόγου το ασφαλές. Κατά τούτο φαίνεται, λοιπόν, *prima facie* παράδοξο το ότι ο «*Φιλόσοφος της Νικόπολης*» αφιέρωσε μεγάλο μέρος της σκέψης του στην διερεύνηση της φύσης της εξουσίας του Ανθρώπου μέσω της διαχείρισης της ισχύος. Όμως το παράδοξο τούτο «*διαλύεται*» όταν, με μια πιο ενδελεχή προσέγγιση της σκέψης του Επικτήτου, γίνεται ευχερώς αντιληπτό ότι η ενασχόλησή του με την εξουσία και με την ισχύ δεν επιχειρείται αυτοτελώς. Με την έννοια ότι ο Επικτήτος δεν είχε ως στόχο την *per se* ανάλυση της πεμπουσίας της εξουσίας και της ισχύος αλλά, όλως αντιθέτως, προσέφυγε στην ανάλυση αυτή προκειμένου να ορίσει, μέσω της εξουσίας και της ισχύος, το νόημα -ακριβέστερα δε τα όρια- της Ελευθερίας. Και είναι η κατά τ' ανωτέρω φιλοσοφική, μεθοδολογική αλλά και ουσιαστική, στάση του Επικτήτου, η οποία του επέτρεψε να οδηγήσει, καθώς αναφέρθηκε ήδη, τον Στωϊκισμό στην κορύφωσή του. Συγκεκριμένα, ήταν η Στωϊκή θεώρηση της Ελευθερίας, του νοήματός της και των ορίων της από τον Επικτήτο, η οποία επέτρεψε στον Στωϊκισμό -και, άρα, στην σκέψη του Επικτήτου- ν' ακολουθήσει μια οιονεί «*διαδρομή αιωνιότητας*», όπως αυτή πέρασε από τον Νεοπλατωνισμό και από την Χριστιανική Διδασκαλία για να φθάσει στην σύγχρονη εποχή και να «*ζωογονεί*» τον περί Ελευθερίας φιλοσοφικό στοχασμό έως τις μέρες μας. Και είναι μάλλον δεδομένο ότι η διαδρομή αυτή θα συνεχίσει την πορεία της στο μέλλον, αφού είναι αρρήκτως συνυφασμένη με την

φύση και τον προορισμό του Ανθρώπου, κατά τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του και την τάση του να ζει μέσα σ' ένα κοινωνικό σύνολο χτίζοντας «οχυρά» Πολιτισμού, ικανά να υπερασπισθούν την πορεία του και εκείνη της Ανθρωπότητας προς το μέλλον.

- 3.** Η μέσω της εξουσίας αναζήτηση του νοήματος της Ελευθερίας, κατά τον Επίκτητο, διέρχεται από το συλλογιστικό «διάνυσμα» που συνδέει την εξουσία με την θέληση του εξουσιάζοντος. Με άλλες λέξεις, ο Επίκτητος θεωρούσε πως η εκ μέρους του Ανθρώπου αναζήτηση της κατάκτησης της εξουσίας και της οριοθέτησης του εύρους της έχει ως κύριο «μοχλό» την θέλησή του, η οποία εκφράζει τις επιθυμίες του και τους επέκεινα στόχους του. Και τούτο, διότι κατά τον Επίκτητο η εξουσία καθενός, τόσο ως προς την κατεύθυνσή της όσο και ως προς το εύρος της, εξαρτάται, σχεδόν αποκλειστικώς, από την ίδια του την θέληση, ακριβέστερα δε από το «τι θέλει». Βεβαίως, μόνη η θέληση δεν καθορίζει το όλο μέγεθος της εξουσίας, υπό την έννοια ότι ναι μεν αναλογεί στην σφαίρα εξουσίας καθενός εκείνο που θέλει, όμως υπό τον αυτονόητο όρο ότι μπορεί και να το κατακτήσει. Και, *e contrario* και συνακόλουθα, βρίσκεται έξω από την σφαίρα της εξουσίας του εκείνο που θέλει μεν, πλην όμως για διαφόρους λόγους -υποκειμενικούς και, κυρίως, αντικειμενικούς- δεν μπορεί να κατακτήσει. Έτσι η εξουσία καθενός καθορίζεται, εν τέλει, από το δίπολο «θέλω και μπορώ». Στο σημείο αυτό είναι ανάγκη να γυρίσει κανείς πίσω, στην βάση του φιλοσοφικού στοχασμού του Επικτήτου, ήτοι στις Στωϊκιστικές του καταβολές. Διότι στο επίκεντρο του Στωϊκισμού του Επικτήτου βρίσκεται, εν πάση περιπτώσει, η αναζήτηση της κατάστασης που διασφαλίζει στον Άνθρωπο την κυριαρχία των αισθημάτων της καρτερίας και της πραότητας. Δηλαδή της κατάστασης, η οποία σημαίνει απουσία λύπης και στενοχώριας, αφού αυτές είναι ασύμβατες με την φυσική τάση του Ανθρώπου να σκέπτεται και να δημιουργεί κατά την διάρκεια της ζωής του. Επέκεινα, και με βάση την σκέψη του Επικτήτου, «ελεύθερος» μπορεί να είναι εκείνος, ο οποίος έχει την δύναμη ν' απαλλαγεί από την λύπη και την

στενοχώρια. Ενώ «δούλος» καθίσταται εκείνος που είναι οιονεί αιχμάλωτός τους. Με όρους άσκησης εξουσίας μέσω της θέλησης, πάντα κατά τον Επίκτητο, εκείνος ο οποίος θέλει μόνον ό,τι μπορεί να κατακτήσει και αρκείται σε αυτό δεν οδηγείται σε καταστάσεις λύπης και στενοχώριας. Επομένως είναι «ελεύθερος», ως απαλλαγμένος από επιθυμίες και επιδιώξεις που αποδεικνύονται, εκ των πραγμάτων, ανέφικτες. Και αντιθέτως, εκείνος ο οποίος θέλει κάτι που δεν μπορεί να κατακτήσει, μη αρκούμενος σε αυτά τα οποία έχει -δηλαδή εκείνος που επιδιώκει το ανέφικτο- οδηγείται, μοιραίως, σε κατάσταση λύπης και στενοχώριας και εν τέλει καθίσταται «δούλος». Κάτω από τις προϋποθέσεις αυτές ο Επίκτητος συμπυκνώνει την προαναφερόμενη σχέση «ελεύθερου» και «δούλου» μέσα στην «συγκλονιστική» απλότητα της ρήσης: «οὐ πενία λύπην ἐργάζεται, ἀλλὰ ἐπιθυμία».

I. Η θεσμική και κανονιστική ιδιομορφία του Νόμου στο πλαίσιο της Ρωμαϊκής «Res Publica»

Αν και ο «Δωδεκάδελτος Νόμος» -δηλαδή η «αρχαιτυπική εστία» της Ρωμαϊκής νομοθεσίας- έλκει την καταγωγή του, κατά την ουσία της ρύθμισης ορισμένων κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, και από Αρχαία Ελληνικά Δίκαια όπως αναλύεται στην συνέχεια, ο Νόμος, ως «Κανόνας Δικαίου» υπό την έννοια που προσέλαβε στο πλαίσιο του σύγχρονου Ευρωπαϊκού Νομικού Πολιτισμού, έχει κατά τα προεκτεθέντα αμιγώς Αρχαιορωμαϊκή καταγωγή. Και τούτο διότι ο Νόμος, και μάλιστα ανεξαρτήτως της προέλευσής του -με άλλες λέξεις ανεξαρτήτως του αν ήταν προϊόν της βούλησης λαϊκών αντιπροσωπευτικών οργάνων ή μονοπρόσωπων πολιτειακών οργάνων κάθε μορφής- ήταν εκείνος ο οποίος, όπως ήδη σημειώθηκε εισαγωγικώς, διά των κανονιστικών του «αυτηρίδων» και διά της αναγκαστικής του, οιονεί «*manu militari*», εφαρμογής επί των μελών του οικείου κοινωνικού συνόλου επέτρεψε την θεσμική θεμελίωση και εμπέδωση της Ρωμαϊκής -και ύστερα της Βυζαντινής- Αυτοκρατορίας ως «κρατικής οντότητας» με την μορφή που γνωρίζουμε σήμερα.

Επιπροσθέτως ο Νόμος, κατά την ως άνω προέλευσή του, μέσω του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου και της μετέπειτα επιρροής του κυρίως στις Έννομες Τάξεις της Ηπειρωτικής Ευρώπης έχει αφήσει ανεξίτηλα τα ίχνη του στην μεγάλη πλειοψηφία των Έννομων Τάξεων των Κρατών, τα οποία έχουν υιοθετήσει στην εποχή μας ως πρότυπο πολιτειακής οργάνωσης το θεσμικοπολιτικό πλαίσιο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας.

A. Τα χαρακτηριστικά του Νόμου ως μέσου οργάνωσης και λειτουργίας της «Res Publica»

Σημειώθηκε ήδη ότι την εν γένει έννοια και κανονιστική ρυθμιστική επενέργεια του Νόμου δεν την «ανακάλυψε» το πρώτον η Αρχαία Ρώμη. Τα Αρχαία Ελληνικά Δίκαια, γνωστά στους Ρωμαίους και λόγω της εγγύτητας των Πόλεων-Κρατών της Μεγάλης Ελλάδας, αποτέλεσαν ένα είδος όχι αμελητέου «προτύπου» για την «Ρωμαίων Πολιτεία», ιδίως στους πρώτους σταθμούς της θεσμικής της οργάνωσης και πριν την εμπέδωση της «Res Publica». Όμως είναι ανάγκη να διευκρινισθεί με ιδιαίτερη έμφαση ότι αυτό το Αρχαιοελληνικής καταγωγής «πρότυπο» της νομοθετικής ρύθμισης πολύ γρήγορα προσαρμόστηκε στις απαιτήσεις της θεσμικοπολιτικής ιδιοσυστασίας της «Ρωμαίων Πολιτείας», έτσι ώστε ν' αποκτήσει τα βασικά εγγενή συστατικά του στοιχεία, τα οποία αναδείχθηκαν ιδίως μετά την πλήρη και οριστική διαμόρφωση των καιρίων διακριτικών γνωρισμάτων της «Res Publica».

1. Το σημείο τούτο της όλης εν προκειμένω ανάλυσης προσφέρεται για την απαραίτητη αποσαφήνιση του πώς και γιατί επήλθε η καθοριστικής σημασίας «στροφή» των Ρωμαίων σε σχέση με την συνολική θεώρηση του Νόμου -ως μέσου ρύθμισης των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων- από την πλευρά των έννομων Τάξεων των Πόλεων-Κρατών της Αρχαίας Ελλάδας, όπως κατά τα προμνημονευόμενα είχε περιέλθει σε αυτούς. Ειδικότερα, είναι προφανές ότι στα Αρχαία Ελληνικά Δίκαια -ακόμη και κατά την επεξεργασία τους προεχόντως από τους Φιλοσόφους και τους Ρήτορες της εποχής- πολύ περισσότερο από την κανονιστική ισχύ

των κανόνων δικαίου που τα συνέθεταν ενδιέφερε ο προσανατολισμός και η ανταπόκριση των κανόνων τούτων προς τα κρατούντα, σε κάθε κοινωνικό σύνολο οργανωμένο με την μορφή της Πόλης-Κράτους, ήθη. Άρα προείχε η θεώρηση του Νόμου ως μέσου κανονιστικής ρύθμισης που κατά κύριο λόγο ανταποκρινόταν σ' ένα γενικότερα αποδεκτό σύστημα αρχών και αξιών, το οποίο ήταν κατά κάποιο τρόπο κυρίαρχο στο οικείο κοινωνικό σύνολο.

α) Βεβαίως και στην Αρχαία Ελλάδα δεν ήταν παντελώς άγνωστη η προσήλωση της φιλοσοφικοθεωρητικής προσέγγισης του Νόμου και στα κανονιστικά-ρυθμιστικά του χαρακτηριστικά, υπό την έννοια της προσήλωσης της προσέγγισης αυτής στο κανονιστικό-ρυθμιστικό «*πρότυπο*» του Νόμου, ανεξάρτητα από την ηθική αξιολόγηση του περιεχομένου του. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα συνιστούν:

α1) Η ρήση του Ηρακλείτου: *«Μάχεσθαι κρή τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὄκωσπερ τείχεος»*³.

α2) Οι στίχοι του Πινδάρου, κατά τον Πλάτωνα στον *«Γοργία»*:
*«Νόμος ὁ πάντων βασιλεύς
θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων
ἄγει δικαῖον τὸ βιαιότατον
ὑπερτάτα χειρὶ»*⁴.

β) Όμως κατά κανόνα, και σύμφωνα με τα όσα ήδη διευκρινίσθηκαν, στην Αρχαία Ελλάδα η προσέγγιση του Νόμου, ακόμη και σε κείμενα δικανικού περιεχομένου όπως εκείνα των Ρητόρων, είχε έντονα τα χαρακτηριστικά μιας θεώρησης που ουδόλως περιοριζόταν στις αμιγώς κανονιστικές-ρυθμιστικές του δυνατότητες και προεκτάσεις αλλά τον έκρινε, και δη σε μεγάλο βαθμό, με βάση το αξιακό σύστημα που ήταν προορισμένος, κατά τα *in concreto* κοινωνικώς και πολιτικώς κρατούντα, να υπηρετήσει. Από την πλειάδα των παραδειγμάτων αυτής της

³ Περί Φύσεως, Diels-Kranz, απόσπασμα 44.

⁴ Fr. 169 α, Πυθιόνικοι.

θεώρησης του Νόμου στην Αρχαία Ελλάδα επαρκώς ενδεικτικά είναι π.χ. τ' αποσπάσματα:

β1) Του Αισχίνη: *«Ὅτι τοὺς μὲν νόμους τίθεσθε ἐπὶ πᾶσι δικαίοις, οὐτε κέρδους ἔνεκ' ἀδίκου, οὐτε χάριτος οὐτ' ἔχθρας, ἀλλὰ πρὸς αὐτὸ μόνου τὸ δίκαιον καὶ τὸ συμφέρον ἀποβλέποντες»*⁵.

β2) Του Δημοσθένους: *«Οἱ δὲ νόμοι τὸ δίκαιον καὶ τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον βούλονται, καὶ τοῦτο ζητοῦσιν»*⁶.

β3) Του Ευριπίδου: *«Οὐκ ἔστιν οὐδὲν κρεῖσσον ἢ νόμοι πόλει καλῶς τεθέντες»*⁷.

2. Σε «αντίστιξη» προς τα κατά τ' ανωτέρω αρχαιοελληνικά προσδιοριστικά γνωρίσματα του, ο Αρχαιορωμαϊκής καταγωγής Νόμος πέρα και έξω από βαθύτερες αξιακές σταθμίσεις αφενός κατέστησε εφικτή την κανονιστική ρύθμιση των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων στην Αρχαία Ρώμη, έτσι ώστε να εξελίσσεται όσο το δυνατόν περισσότερο ομαλώς η κοινωνική συνύπαρξη και, κατ' επέκταση, να διασφαλίζεται αποτελεσματικώς η κοινωνική συνοχή. Γεγονός, βεβαίως, στοιχειώδες επιπροσθέτως και για την «παραγωγική» πορεία της εν γένει πολιτισμικής δημιουργίας. Και αφετέρου –αλλά και κατά κύριο λόγο- επέτρεψε την, υπό θεσμικώς αρκούντως σταθερούς όρους, οργάνωση και λειτουργία του Κράτους. Κάτι το οποίο βρίσκεται και σήμερα στο επίκεντρο κάθε Έννομης Τάξης, η οποία οργανώνεται και λειτουργεί υπό τους όρους και τις προϋποθέσεις των θεσμικών συντεταγμένων της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας.

α) Η πορεία του Νόμου στην Αρχαία Ρώμη⁸, ως μέσου ρύθμισης των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων, δεν υπήρξε «ευθύγραμμη», ιδίως σε ό,τι αφορά την γνώση του περιεχομένου των διατάξεών του εκ μέρους των μελών του κοινωνικού συνόλου στο οποίο

⁵ Κατά Τιμάρχου, 178.

⁶ Κατά Αριστογείτονος, Α 16.

⁷ Ικέτιδες, κατά την προσθήκη Στοβαίου, I, Ανθολόγιον, Περί Νόμων και Εθών (XLIV, σελ. 171).

⁸ Βλ. Πρ. Παυλοπούλου, «Θεσμικά «Κληροδοτήματα» της Ρωμαϊκής «Res Publica» στην σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία», όπ. παρ., σελ. 93 επ.

απευθύνονταν και του οποίου την εν γένει ζωή ρύθμιζαν κανονιστικώς. Και τούτο διότι έως τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. - κυρίως εξαιτίας του ότι η οργάνωση και λειτουργία των πολιτειακών θεσμών της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» δεν είχε αποκτήσει ακόμη, έστω και κατ' επίφαση, δημοκρατικά χαρακτηριστικά ως προς την δομή της Έννομης Τάξης της- η γνώση του ισχύοντος δικαίου («*jus*») και των δικονομικών κανόνων εφαρμογής του στην πράξη («*legis actiones*») περιοριζόταν, αποκλειστικώς, σ' ένα πολύ στενό κύκλο προσώπων-δημόσιων λειτουργών, κατά την σύγχρονη ορολογία. Επιβάλλεται ν' αποσαφηνισθεί ότι η έλλειψη γνώσης του εφαρμοζόμενου δικαίου συμπεριλάμβανε ακόμη και τις καθορισμένες ημέρες απονομής της Δικαιοσύνης, εκ μέρους των εκόντων την κατά περίπτωση δικαιοδοσία δικαστικών οργάνων («*dies fasti*»). Κατά πολλές ιστορικές μαρτυρίες, η ουσιαστική γνώση του τότε ισχύοντος Ρωμαϊκού Δικαίου ανήκε μόνο στους «*Pontifices*» και στο βοηθητικό τους προσωπικό, γεγονός το οποίο καταδεικνυε και τις βαθιές θρησκευτικές ρίζες της όλης κρατικής οργάνωσης της Αρχαίας Ρώμης κατά την εποχή εκείνη. Με αυτό τον τρόπο τα ως άνω όργανα αφενός είχαν ένα τεράστιο -καταλυτικό θα μπορούσε να πει κανείς- πλεονέκτημα έναντι των «*Cives Romani*», κατ' εξοχήν δε, όπως είναι ευνόητο, έναντι των Πληβείων. Αφετέρου δε κατείχαν μian εμφανώς δεσπίζουσα θέση στην γενικότερη κρατική ιεραρχία.

β) Όμως, στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. -και, κατά πάσα πιθανότητα, το 304 π.Χ.- ένας γραμματέας του Υπάτου και Κήνσορος Appius Claudius Caecus, ονομαζόμενος Gnaeus Flavius, «*υπέκλεψε*» από αυτόν σημαντικό μέρος των ισχυόντων στην Αρχαία Ρώμη κανόνων δικαίου. Για την ακρίβεια δε το μεγαλύτερο μέρος του τότε ισχύοντος Ρωμαϊκού Δικαίου. Έτσι το Ρωμαϊκό Δίκαιο άρχισε σταδιακώς να γίνεται ευρέως γνωστό στους κύκλους των πολιτών, τους οποίους αφορούσε. Τούτο δε είχε ως αναγκαία συνέπεια και το ότι οι πολίτες αυτοί μπορούσαν να έχουν πλέον ελεύθερη, σχετικώς, πρόσβαση στους ουσιαστικούς και ιδίως

στους δικονομικούς κανόνες που κατοχύρωναν τα, όποια, δικαιώματα ή έννομα συμφέροντά τους, έστω και σ' εμβρυακή μορφή.

γ) Αν πρέπει να επιλέξει κανείς μια θεώρηση, η οποία εκφράζει εναργώς την κατά τα προεκτεθέντα έννοια και σημασία του Νόμου στο πεδίο της «Ρωμαίων Πολιτείας» υπό το καθεστώς της «Res Publica», ίσως θα μπορούσε να περιορισθεί στην ακόλουθη ρήση του Κικέρωνος: “*Ut corpora nostra sine mente, sic civitas sine lege suis partibus ut nervis ac sanguine et membris uti non potest. Legum ministry magistratus, legum interpretes iudices, legum denique idcirco omnes servi sumus ut liberi esse possimus*”⁹.

B. Η εξέλιξη του Νόμου στην Αρχαία Ρώμη υπό την επιρροή της φιλοσοφικής σκέψης των Στωϊκών

Προϊόντος του χρόνου, και ιδίως από την ολοκλήρωση των θεσμικοπολιτικών χαρακτηριστικών της «Res Publica», ο Νόμος στην Αρχαία Ρώμη άρχισε να εξελίσσεται πέραν των στενών ορίων του κανόνα δικαίου, ο οποίος θεμελιώνεται ρυθμιστικώς αποκλειστικώς και αυστηρώς στα κανονιστικά δεδομένα της βούλησης του οργάνου που τον είχε θεσπίσει υπό το κλασσικό «πρόταγμα» “*dura lex sed lex*”. Και τούτο γιατί αυτή η οιονεί «*αρχειτυπική*» μορφή του Νόμου ήταν πια αδύνατο ν' αντέξει για μεγάλο χρονικό διάστημα στην «βάσανο» της ραγδαίας και πολυπρισματικής μεταβολής των κοινωνικονομικών δεδομένων, τα οποία ήταν κατά την αρχική θέσπισή του προορισμένος να πλαισιώσει κανονιστικώς. Η εφαρμογή στην πράξη των θεσμικών συντεταγμένων της «Res Publica» το αποδείκνυε με ολοένα και μεγαλύτερη ένταση. Και ήταν τότε, μεσ' από την κατά τα προμνημονευόμενα «δοκιμασία» της κανονιστικής του επάρκειας, που

⁹ «Όπως τα σώματά μας δίχως τον νου, έτσι και η Πολιτεία δίχως τον νόμο αδυνατεί να χρησιμοποιήσει τα μέρη και τα μέλη της: Οι άρχοντες υπόκεινται στον νόμο, οι δικαστές ερμηνεύουν τον νόμο, κατά τούτο δε εντέλει όλοι είμαστε υπηρέτες του νόμου και έτσι μπορούμε να είμαστε ελεύθεροι». (Κικέρων, Pro Cluentio, 53, 146, 66 π.Χ.)

ο Νόμος στην Αρχαία Ρώμη ακολούθησε, κατ' ανάγκη, μια πορεία σταδιακής συμπόρευσής του με άλλους κανόνες δικαίου, κατ' εξοχήν δε με τις «γενικές ρήτρες». «Ρήτρες», οι οποίες εν πολλοίς έφεραν την «σφραγίδα» της φιλοσοφικής σκέψης των Στωϊκών, γεγονός το οποίο καταδεικνύει και το πώς ο Νόμος στην Αρχαία Ρώμη «συνάντησε» τα φιλοσοφικά ρεύματα της Αρχαίας Ελλάδας. Συγκεκριμένα:

1. Ο κατά τα προεκτεθέντα ρωμαϊκής ιστορικής προέλευσης και θεσμικής «κοπής» Νόμος καθώς προσαρμοζόταν, κατ' ανάγκη, στις ιδιόμορφες συνθήκες των εκάστοτε διακυμάνσεων της πορείας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, κατέληξε και στην δημιουργία «γενικών ρητρών» -π.χ. επιείκεια, καλή πίστη, χρηστά ήθη- οι οποίες ακόμη και σήμερα συνιστούν «απασιράπιουσες» ψηφίδες του σύγχρονου Ευρωπαϊκού Νομικού Πολιτισμού, κατά κύριο λόγο ως ουσιώδη συστατικά της αναλογικής Ισότητας και της, *lato sensu*, έννοιας της Δικαιοσύνης. Καθοριστική προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε η συμβολή του «*Jus Praetorium*» («*Jus Honorarium*») και της «*Cognitio Extra Ordinem*».

α) Στην βάση του Ρωμαϊκού Δικαίου ίσχυσε, για τέσσερις σχεδόν αιώνες -αρχής γενομένης από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.- ο «Δωδεκάδελτος Νόμος» («*Lex Duodecim Tabularum*»). Προ του «Δωδεκάδελτου Νόμου» φαίνεται να ίσχυε μια μορφή αρχαϊκού Ρωμαϊκού Δικαίου, το λεγόμενο «*Jus Quiritium*», εφαρμοζόμενο επί των «*Quirites*», δηλαδή κατά βάση επί των «*Cives Romani*». Το δίκαιο αυτό -ιδίως κατά την εποχή της Βασιλείας- ήταν κυρίως άγραφο και εθιμικό, ερειδόμενο σε μεγάλο βαθμό επί των «*Mores Maiorum*» και επί της «*Consuetudo*». Αναφέρεται μάλιστα ιστορικώς και μια συλλογή κανόνων δικαίου, το «*Jus Papirianum*», εκ του ονόματος του συντάκτη της, του Papirianus, πρώτου Pontifex Maximus μετά την κατάλυση της Βασιλείας. Ο οποίος την κατήρτισε συγκεντρώνοντας και συστηματοποιώντας τις «*Leges Regiae*», που αναφέρονται ως νόμοι ψηφισθέντες επί Βασιλείας. Μάλλον όμως δεν επρόκειτο περί ψηφισμένων νόμων

αλλά περι ενός συνόλου επίσης αρχαϊκών κανόνων του «*Ιερού Δικαίου*», τους οποίους εφάρμοζαν οι Pontifices.

β) Στην συνέχεια θεσπίσθηκε ο «*Δωδεκάδελτος Νόμος*», κάτω από τις ακόλουθες συνθήκες: Υπό το προμνημονευόμενο καθεστώς του εθιμικού και άγραφου δικαίου -κατά τον Pomponius, καθεστώς «*sine lege certa, sine jure certo*»- οι Πληβείοι αισθάνονταν ανασφαλείς και υποβαθμισμένοι μιας και το Δίκαιο απονεμόταν, σχεδόν κατά γενικό κανόνα, υπέρ των Πατρικίων.

β1) Με πρωτοβουλία του Δημάρχου Gaius Terentilius Harsa αντέδρασαν δυναμικώς και ζήτησαν γραπτή κωδικοποίηση του Δικαίου. Οι Πατρικοί αρχικώς αρνήθηκαν, για να καμφθούν στην συνέχεια ύστερα από δέκα ολόκληρα χρόνια και να συμφωνήσουν στην συγκρότηση σχετικής «*νομοπαρασκευαστικής επιτροπής*». Μάλιστα, κατά μια ιστορική παράδοση τριμελής πρεσβεία της έφθασε στην Αθήνα, το 455 π.Χ., για την μελέτη της νομοθεσίας Σόλωνος. Αν και η παράδοση αυτή αμφισβητείται, είναι γεγονός ότι οι ίδιοι οι Ρωμαίοι αποδέχονταν μια τέτοια νομοθετική επιρροή.

β2) Για παράδειγμα, ο Κικέρων («*De Legibus*», 2.23.58) και ο Γάιος («*De Legem XII Tabularum*», D.10.1.13,42.22.7) διατείνονταν γενικώς ότι συγκεκριμένες διατάξεις του «*Δωδεκάδελτου Νόμου*» είχαν ως πρότυπο την νομοθεσία του Σόλωνος. Κατά δε τον Γάιο, ειδικότερα, το θεσπιζόμενο από τον «*Δωδεκάδελτο Νόμο*» δικαίωμα του συνέρχεσθαι -φυσικά τηρουμένων των αναλογιών της εποχής, δοθέντος ότι ο όρος αυτός έχει σήμερα, όπως είναι αυτονόητο, πολύ πιο ευρύ κανονιστικό περιεχόμενο- «*ex lege Solonis translata esse*».

γ) Τελικώς περί το 450 π.Χ., η ορισθείσα προηγουμένως, το 451 π.Χ., με την συναίνεση Πατρικίων και Πληβείων δεκαμελής νομοπαρασκευαστική επιτροπή –«*Decemviri Legibus Scribundis*»- ολοκλήρωσε την κωδικοποίηση της νομοθεσίας της «*Ρωμαίων*

Πολιτείας» και την κατέγραψε σε δώδεκα δέλτους. Έτσι προέκυψε ο «*Δωδεκάδελτος Νόμος*», ως «*Lex Duodecim Tabularum*», και κυρώθηκε από την λαϊκή συνέλευση «*Comitia Curiata*», συνιστώντας τον πρώτο ψηφισμένο νόμο –«*Lex Rogata*»– στην Αρχαία Ρώμη. Κατά τον Τίτο Λίβιο, ο «*Δωδεκάδελτος Νόμος*» ήταν ο θεμελιώδης Νόμος της «*Res Publica*», πηγή του συνόλου του Δημόσιου, του Ιδιωτικού και του Ποινικού Δικαίου, ουσιαστικού και δικονομικού.

δ) Οι διατάξεις του «*Δωδεκάδελτου Νόμου*» χαράχθηκαν σε δώδεκα ορειχάλκινες πινακίδες -οι οποίες δεν διασώθηκαν- που αναρτήθηκαν στο κέντρο της Αρχαίας Ρώμης, στο «*Forum*», κοντά στο «*Βήμα των Ρητόρων*» («*Rostra*»), προκειμένου να έχουν όλοι πρόσβαση σε αυτές και ν' αποτελεί έτσι το κανονιστικό τους περιεχόμενο «*κοινόν κτήμα*». Κάτι το οποίο, όπως είναι ευνόητο, εξυπηρέτούσε τα μέγιστα και την ασφάλεια δικαίου, ιδίως μέσω της προσφυγής στ' αρμόδια «*δικαιοδοτικά fora*» της εποχής.

δ1) Πρόκειται για την πρώτη, τόσο οργανωμένη και με τόση «*επισημότητα*», δημοσιοποίηση νομοθετικών ρυθμίσεων στην Αρχαιότητα, κατά κάποιο τρόπο αφενός «*προάγγελο*» της σύγχρονης υποχρεωτικής δημοσίευσης κυρίως των κανονιστικού περιεχομένου ρυθμίσεων στα δημοκρατικώς οργανωμένα Κράτη. Και, αφετέρου, «*αρχή απόδειξης*» ότι και στην τότε «*Ρωμαίων Πολιτεία*» δεν απουσίαζαν παντελώς κάποια ίχνη δημοκρατικής οργάνωσης δια της, έμμεσης και *a posteriori* βεβαίως, λαϊκής νομιμοποίησης των ισχυόντων κανόνων δικαίου.

δ2) Υπενθυμίζεται ότι η δημοσίευση συνιστά σήμερα προϋπόθεση αυτού τούτου του υποστατού των κανόνων δικαίου κανονιστικού περιεχομένου. Υπό την έννοια ότι αν δεν δημοσιευθούν, όπως ο νόμος ορίζει, δεν είναι απλώς άκυρες αλλά πλήρως ανυπόστατες, γεγονός που σημαίνει ότι δεν μπορεί να επέλθει η έναρξη της ισχύος τους έναντι πάντων και, συνακόλουθα, δεν μπορούν να παράγουν, καθ'

οιονδήποτε τρόπο, έννομα αποτελέσματα. Με την πρόσθετη - οπωσδήποτε αυτονόητη πλην όμως αναγκαία- επισήμανση, ότι η διαδικασία δημοσίευσης των ισχυόντων και εφαρμοζόμενων εκάστοτε κανόνων δικαίου κανονιστικού περιεχομένου συνιστά εφαρμογή στην πράξη της αρχής της Λαϊκής Κυριαρχίας υπό το θεσμικό καθεστώς της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Και τούτο διότι οι πολίτες έχουν συνταγματικώς κατοχυρωμένο δικαίωμα να γνωρίζουν, στο ακέραιο, τουλάχιστον τους γενικούς και απρόσωπους κανόνες δικαίου που θεσπίζονται από τα όργανα, τα οποία εκλέγονται από αυτούς κατά την ενάσκηση των αντίστοιχων, επίσης συνταγματικώς κατοχυρωμένων, πολιτικών δικαιωμάτων τους σύμφωνα με τις επιταγές της αρχής της Λαϊκής Κυριαρχίας.

ε) Εν κατακλείδι, μάλλον πρέπει να μνημονευθεί -ως επιπροσθέτως ενδεικτικό της σημασίας του «*Δωδεκάδελτου Νόμου*» για τους πολίτες της Αρχαίας Ρώμης- ότι κατά τον Κικέρωνα, σε παλαιότερη εποχή, οι μαθητές στα διάφορα αναγνωρισμένα εκπαιδευτήρια «*αποστήθιζαν*» υποχρεωτικώς τις διατάξεις του. Στο σημείο δε αυτό πρέπει επίσης να μνημονευθεί και η «*συγγένεια*» μ' εκείνο το «*έθιμο*» στην Αρχαία Σπάρτη, κατά το οποίο η αγωγή των νέων περιελάμβανε, εκτός από την στρατιωτική εκπαίδευση, και την «*αποστήθιση*» των διατάξεων της Νομοθεσίας του Λυκούργου, δοθέντος ότι οι διατάξεις της καθιέρωσαν, μεταξύ άλλων, και θεσμικώς τον στρατιωτικό, κατά βάση, χαρακτήρα της Σπαρτιατικής κοινωνίας. Η επισήμανση αυτή αποκτά τόσο μεγαλύτερη σημασία, όσο αναδεικνύει και αρκετά κοινά σημεία αναφορικά με τον στρατιωτικό χαρακτήρα της κοινωνικής οργάνωσης στην Αρχαία Σπάρτη και στην Αρχαία Ρώμη. Στρατιωτικό χαρακτήρα, ο οποίος άσκησε ουσιώδη επιρροή στην μετέπειτα δομή και εξέλιξη της «*κραταιάς*» Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

2. Η μετά αιώνες εφαρμογής της προκύψασα ανάγκη αντιμετώπισης του παρωχημένου, πλέον, χαρακτήρα αλλά και της κανονιστικής «ακαμψίας» της «*Δωδεκάδεκτης Νομοθεσίας*» -το ιστορικό παράδειγμα του Γαΐου, ως προς την αδυναμία κάλυψης των συνεπειών της «κοπής κλημάτων» μέσω της ρύθμισης περί «κοπής δένδρων», είναι άκρως χαρακτηριστικό- που οδήγησαν σ' ένα είδος «δικονομικής αφλογιστίας» το δια των δικονομικών τύπων των «*legis actiones*» σύστημα επίλυσης των διαφορών μεταξύ ιδιωτών, «ώθησε» το δικαστικό σύστημα της Αρχαίας Ρώμης στην επινόηση της «*Per Formulam*» διαδικασίας και, περαιτέρω, στην διαμόρφωση του «*Jus Praetorium*» («*Jus Honorarium*»).

α) Η «*Per Formulam*» διαδικασία ίσχυσε έως το 342 μ.Χ, όταν και καταργήθηκε με διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Την «*Per Formulam*» διαδικασία παγίωσε η «*Lex Aebutia*» (149/126 π.Χ.), καθιερώνοντας οριστικά τα δύο στάδια απονομής της Δικαιοσύνης, στο πλαίσιο πλέον του «*Jus Praetorium*».

α1) Το πρώτο στάδιο («*in jure*»), συνίστατο στην ενώπιον του αρμόδιου Πραίτορα -συνήθως ήταν ο «*Praetor Peregrinus*»- δικονομική «παράσταση», ο οποίος διατύπωνε την γενική «*formula*» της επίλυσης της διαφοράς και όριζε τον αρμόδιο δικαστή. Ιδιώτη δικαστή, επιλεγόμενο *ad hoc* («*Judex Datus*»), αντίθετα με την προγενέστερη διαδικασία των «*legis actiones*» όπου ο δικαστής ήταν ανώτερο κρατικό όργανο, εγγεγραμμένο σε ειδικό «*Λεύκωμα*» («*Album Judicium*»). Ενώπιον αυτού του δικαστή εκτυλισσόταν πλέον το δεύτερο - και τελευταίο- στάδιο επίλυσης της διαφοράς («*in judicio*»), στο πλαίσιο του οποίου εκδιδόταν η οριστική απόφαση, πάντα όμως εντός των κανονιστικών ορίων της αντίστοιχης «*formula*».

α2) Υπενθυμίζεται, ότι κάθε Πραίτωρ στην αρχή της θητείας του δημοσίευε, για να γίνει γενικώς γνωστό στους Ρωμαίους Πολίτες, το δικό του «*Edictum Perpetuum*» -χαρακτηριστικό στοιχείο του ειδικού εν προκειμένω «*Imperium*» που διέθετε-

το οποίο περιλάμβανε τις γενικές γραμμές της «*Per Formulam*» διαδικασίας, που επρόκειτο να τηρήσει έως την απαλλαγή του από τα καθήκοντά του. Ο επόμενος Πραιτώρ μπορούσε, μέσω του δικού του «*Edictum Perpetuum*», να επιφέρει τις μεταβολές της «*Per Formulam*» διαδικασίας που θεωρούσε επιβεβλημένες. Συνήθως όμως οι μεταβολές αυτές δεν ήταν μεγάλες, αφού κάθε Πραιτώρ μάλλον σεβόταν, τουλάχιστον κατά κανόνα, την νομοθετική «*παρακαταθήκη*» των προκατόχων του. Με τον τρόπο αυτό ένα μέρος του «*Edictum*» κάθε Πραιτόρα μεταβιβαζόταν στον επόμενο αμετάβλητο και ονομαζόταν «*Edictum Tralaticium*». Ενώ οι εκάστοτε, «*ευάριθμες*» όπως επισημάνθηκε, νομοθετικές καινοτομίες έφεραν τον τίτλο «*Edicta Nova*» ή «*Clausulae Novae*».

β) Και ναι μεν στην «*Per Formulam*» διαδικασία ο αρμόδιος «*Praetor*» δεν είχε πλήρη δικαιοπλαστική ικανότητα. Πλην όμως καθορίζοντας, κατ' αποτέλεσμα, το όλο νομικό πλαίσιο επίλυσης της διαφοράς οδηγείτο, κατ' ουσία νομοτελειακώς, σ' ερμηνευτικές μεθόδους δραστικής επικουρίας, συμπλήρωσης ή και διόρθωσης των ισχυόντων κανόνων δικαίου του «*Αστικού Δικαίου*» («*Jus Civile*»). Εξ ου και ο κλασικός ορισμός που έδωσε στο, σταδιακώς διαμορφωθέν, «*Jus Praetorium*» ο Παπινιανός (D.1,1,7,1): «*Jus Praetorium est quod praetores introduxerunt, adiuvandi vel supplendi vel corrigendi Iuris Civilis gratia propter utilitatem publicam, quod et Honorarium dicitur ad honorem Praetoris nominatum*». («*Πραιτορικό Δίκαιο*» είναι εκείνο, το οποίο εισήγαγαν οι Πραιτόρες προς ενίσχυση, συμπλήρωση ή και διόρθωση του Αστικού Δικαίου για χάρη της δημόσιας ωφέλειας, που ονομάστηκε και «*Honorarium*» προς τιμήν των Πραιτόρων οι οποίοι το διαμόρφωσαν»).

3. Ήδη από την εποχή του Αυγούστου, και παραλλήλως προς την διαδικασία «*Per Formulam*», αναπτύχθηκε σταδιακώς και μια «*εξαιρετική διαγνωστική διαδικασία*», ήτοι εκείνη της «*Cognitio Extra*

Ordinem», για την επίλυση των ιδιωτικών διαφορών, όσο βεβαίως ήταν τότε δυνατή μια κατά κάποιο τρόπο «στεγανή» διάκριση μεταξύ ιδιωτικού δικαίου διαφορών και δημόσιου δικαίου διαφορών. Η «εξαιρετική διαγνωστική διαδικασία» υποκατέστησε, σχεδόν πλήρως, την αντίστοιχη «*Per Formulam*» διαδικασία μετά το τέλος του 3ου μ.Χ. αιώνα και, ταυτοχρόνως, σήμανε και την κορύφωση της «απομάκρυνσης» της όλης νομοθεσίας της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» από την προεκτεθείσα παραδοσιακή γι' αυτήν έννοια και δομή του Νόμου.

α) Μέσω της «*Cognitio Extra Ordinem*», η οποία λειτουργούσε «*extra ordinem judicorum*», παρακαμπτόταν στην πραγματικότητα η «*Per Formulam*» διαδικασία. Η επίδικη διαφορά επιλυόταν από τον αρμόδιο δικαστή -κρατικό όργανο και όχι ιδιώτη-τον οποίο όριζε ο «*Princeps*». Προηγουμένως όμως αυτός, μέσω των «*rescripta*» τα οποία εξέδιδε -ύστερα από την γνώμη ειδικού συμβουλίου, του «*Scrinium Libellorum*»- ως απαντήσεις, κατόπιν αναφορών («*libelli*»), επί των αμφισβητούμενων νομικών ζητημάτων, εν τέλει προσδιόριζε και τον κανόνα δικαίου που όφειλε να εφαρμόσει το αρμόδιο δικαιοδοτικό *forum*.

β) Η δικονομική πρακτική της «*Cognitio Extra Ordinem*» άφησε στην Ιστορία του Δικαίου μια σειρά από πολύτιμες γενικές ρήτρες, οι οποίες διαμορφώθηκαν μέσ' από τα διαδοχικά «*rescripta*» των Ρωμαίων Αυτοκρατόρων.

β1) Ιδίως δε εκείνων, οι οποίοι είχαν βαθιά επηρεασθεί από την Στωική Φιλοσοφία και από την δι' αυτής γενικότερη θεώρηση της αξίας και της προσωπικότητας του Ανθρώπου καθώς και της εν γένει συμπεριφοράς του υπό συνθήκες Ελευθερίας, προεχόντως κατά την διδασκαλία του Επικτήτου όπως ήδη εκτέθηκε. Εμβληματικά υπήρξαν τα σχετικά «*rescripta*» π.χ. του Τραϊανού, του Αδριανού, του Αντωνίνου, του Μάρκου Αυρηλίου, του Σεπτιμίου Σεβήρου -τα «*Apokrimata*» του οποίου αποτελούν πάντα, από ιστορική έποψη, πολύτιμη οργανωμένη συλλογή- και του Διο-

κλητιανού. Όσον αφορά τον Αδριανό, συγκεκριμένες πτυχές της επ' αυτού συνολικής επιρροής της φιλοσοφικής σκέψης των Στωϊκών εκτίθενται στον επίλογο αυτής της ανάλυσης. Στις ως άνω γενικές ρήτρες, οι οποίες προέκυψαν κατά την διαδικασία της «*Cognitio Extra Ordinem*», έχουν τις ρίζες τους, όπως ήδη επισημάνθηκε, αρκετές από τις γενικές αρχές τις οποίες γνωρίζει και εφαρμόζει το σύγχρονο Δίκαιο, ιδίως στις δυτικού τύπου Δημοκρατίες καθώς και στο πεδίο της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης. Γενικές αρχές, τις οποίες διαμορφώνει κυρίως η νομολογία των Εθνικών Δικαστηρίων, εντός των οικείων Εθνικών Έννομων Τάξεων και των Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων, εντός της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης.

β2) Είναι δε επιβεβλημένο να τονισθεί ότι αυτή η «*παραγωγή*» γενικών αρχών όχι μόνο δεν συρρικνώνεται δικαιοδοτικώς αλλά, όλως αντιθέτως, παίρνει ολοένα και μεγαλύτερες διαστάσεις -όπως, περίπου, συνέβη και στο πλαίσιο της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» κατά τα προεκτεθέντα- όσο η Νομοθετική Εξουσία και, κατ' εξουσιοδότηση του νόμου, η Εκτελεστική Εξουσία εντός των οικείων Εθνικών Έννομων Τάξεων αδυνατούν, ολοένα και πιο συχνά, να καλύψουν με κανόνες δικαίου που παράγονται από αυτές την κανονιστική πλαισίωση της τρέχουσας κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας εντός κάθε Κράτους. Ιδιαίτερο δε χαρακτηριστικό αυτής της νομικής πραγματικότητας είναι ότι οι δικαιοδοτικώς διαμορφούμενες γενικές αρχές έρχονται, σε πλειάδα περιπτώσεων, να καλύψουν και κενά του Συντάγματος. Γεγονός το οποίο τους προσδίδει τελικώς κανονιστική δύναμη ίση με τους συνταγματικούς κανόνες, υπό την επιφύλαξη βεβαίως ότι οι μέσω αυτών διαπλασσομένοι κανόνες δικαίου δεν είναι νομικώς επιτρεπτό να ισχύσουν και να εφαρμοσθούν «*contra constitutionem*», αλλά μόνο, κατά μέγιστο βαθμό, «*praeter constitutionem*».

II. «Εμβληματικά» στοιχεία επιρροής της Ρωμαϊκής «*Res Publica*» στην οργάνωση και λειτουργία της «Ρωμαίων Πολιτείας»

Η υπό τις προεκτεθείσες συνθήκες και διαστάσεις οιονεί «νομοτελειακή» θεσμικοπολιτική «όσμωση» της Ρωμαϊκής «*Res Publica*» με τον Νόμο αφήνει να φανούν περαιτέρω, με χαρακτηριστική μάλιστα ευκρίνεια, και οι συνακόλουθες επιπτώσεις του «αμαλγάματος» αυτού στην οργάνωση και λειτουργία της «Ρωμαίων Πολιτείας». Ήτοι στο εν γένει Κράτος στην Αρχαία Ρώμη, όπως αυτό θεμελιώθηκε κανονιστικώς πάνω στις «αντηρίδες» κατ' εξοχήν του Δημόσιου Ρωμαϊκού Δικαίου. Πλην όμως μια τέτοια θεσμικοπολιτική θεώρηση του Κράτους στην Αρχαία Ρώμη δεν θα μπορούσε να είναι ιστορικώς πλήρης και αρκούντως ακριβής αν δεν συνδεθεί και, επέκεινα, συνδυασθεί με την επιρροή που άσκησαν, προεχόντως κατά την εφαρμογή των θεσμικών προταγμάτων της «Ρωμαίων Πολιτείας», τα φιλοσοφικά ρεύματα των Στωϊκών, ιδίως σε ό,τι αφορά την ratio οργάνωσης και λειτουργίας του Κράτους ως συντεταγμένης θεσμικοπολιτικής οντότητας στην υπηρεσία του «*Populus Romanus*». Χαρακτηριστικά και αντιπροσωπευτικά «δείγματα γραφής» αυτής της επιρροής παρέχουν τα δεδομένα, μέσ' από τα οποία εξελίχθηκαν σταδιακώς στην Αρχαία Ρώμη από την μια πλευρά το «Δημόσιο Συμφέρον», ως αναπόσπαστο μέρος της δομής και εφαρμογής στην πράξη των οργανωτικών στοιχείων της «*Res Publica*». Και, από την άλλη πλευρά, η «Δημόσια Σφαίρα» -σε αντίστιξη προς την «Ιδιωτική Σφαίρα»- ως θεσμικοπολιτικός «δείκτης πορείας» της κανονιστικώς επιβεβλημένης συμπεριφοράς των μελών του «*Populus Romanus*» στο πεδίο εξέλιξης της, lato sensu, κοινωνικής ζωής εντός της «Ρωμαίων Πολιτείας».

A. Το «Δημόσιο Συμφέρον» στο πλαίσιο της Ρωμαϊκής «Res Publica»: Ο θεσμικός πυρήνας και οι φιλοσοφικές του καταβολές και προεκτάσεις¹⁰

Άκρως διαφωτιστικό «αποτύπωμα» της κατά τα προεκτεθέντα στενής σχέσης μεταξύ Νόμου και Κράτους, στον ευρύτερο χώρο της οργάνωσης της «Ρωμαίων Πολιτείας», υπήρξε η ανάδειξη της «Res Publica» ως αντίστοιχου θεσμικού «πυρήνα» που καθόριζε εν πολλοίς, ταυτοχρόνως, αφενός το ρυθμιστικό περιεχόμενο και τον τελικό προορισμό του Νόμου καθώς και τον εν γένει σκοπό, ο οποίος νομιμοποιεί την οργάνωση και την λειτουργία του Κράτους. Και, αφετέρου, την αδήριτη ανάγκη υπακοής των πολιτών του στις αποφάσεις των οργάνων του, σύμφωνα με την, ιδιότυπη στην Αρχαία Ρώμη, Αρχή της Νομιμότητας. Αυτή η, ρωμαϊκής προέλευσης, «Res Publica» συνδεόταν αρρήκτως, τουλάχιστον ως προς ορισμένες καίριας σημασίας πτυχές της, με τον θεμελιώδη κανόνα ότι το Κράτος -πάντα με την έννοια που το προσλαμβάνουμε, *grosso modo*, και σήμερα- έβρισκε την νομιμοποιητική του βάση όταν η οργάνωση και λειτουργία του υπηρετούσε και το «Δημόσιο Συμφέρον», βεβαίως με την συγκεκριμένη ορολογία ν' απηχεί πολλά από τα σύγχρονα δεδομένα του Δημόσιου Δικαίου εντός του Κράτους Δικαίου υπό το καθεστώς της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. «Δημόσιο Συμφέρον» το οποίο υπερέβαινε, κατά πολύ, το κατά την Αρχαία Ελληνική φιλοσοφικονομική σκέψη -και ειδικότερα το κατά την Αριστοτελική σκέψη- «κοινή συμφέρον», όπως αυτό προέκυπτε ως το «άθροισμα» και η «κοινή συνισταμένη» των κατ' ιδίαν συμφερόντων των μελών του οικείου κοινωνικού συνόλου.

1. Ειδικότερα στην Αρχαία Ελλάδα, και υπό την επιρροή κυρίως της σκέψης του Αριστοτέλους -στα «*Ηθικά Νικομάχεια*» και, ακόμη περισσότερο, στα «*Πολιτικά*»- θεμελιώδες στοιχείο της οργάνωσης και

¹⁰ Βλ. Πρ. Παυλοπούλου, «Θεσμικά «Κληροδοτήματα» της Ρωμαϊκής «Res Publica» στην σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία», όπ. παρ., σελ. 122 επ.

της λειτουργίας της Πόλης-Κράτους, με τα όποια διακριτά στοιχεία της τότε Άμεσης Δημοκρατίας, συνιστούσε το «κοινη συμφέρον».

α) Για την ακρίβεια, κατά τον Αριστοτέλη το «κοινη συμφέρον» ανάγεται σε αυτοσκοπό εντός της Πόλης-Κράτους, επειδή διά της συντεταγμένης κανονιστικής επιδίωξης του επιτυγχάνεται, στον μέγιστο δυνατό βαθμό, το κοινό καλό υπό την τότε κρατούσα εκδοχή περί ευημερίας.

α1) Έτσι π.χ. στα «Πολιτικά»¹¹ ο Αριστοτέλης δεχόταν ότι: «*Επειδή πᾶσαν πόλιν ὀρώμεν κοινωνίαν τινά οὔσαν καί πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γάρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δήλον ὡς πᾶσαι μέν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δέ καί τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καί πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας*». Περαιτέρω κατά τον Αριστοτέλη, υπό τα δεδομένα αυτά και με βάση το «κοινη συμφέρον», η Πόλη-Κράτος προσλαμβάνει και τα χαρακτηριστικά της «πολιτικής κοινωνίας»: «*Αὕτη δ' ἐστίν ἡ καλουμένη πόλις καί ἡ κοινωνία ἡ πολιτική*»¹².

α2) Εν τέλει δε, πάντοτε κατά τον Αριστοτέλη, στο μέτρο που η Πόλη-Κράτος έχει ως βασική επιδίωξη το «κοινη συμφέρον» κινείται προς την ορθή υπέρ της ευημερίας των πολιτῶν κατεύθυνση, δοθέντος ότι έτσι κυβερνάται καλῶς και υπό ὅρους Δικαιοσύνης, και δη τόσο Διανεμητικής Δικαιοσύνης ὅσο και Επανορθωτικής Δικαιοσύνης: «*Φανερόν τοίνυν ὡς ὅσα μέν πολιεῖται τό κοινη συμφέρον σκοποῦσιν, αὗται μέν ὀρθαί τυγχάνουσι οὔσαι κατά τό ἀπλῶς δίκαιον, ὅσαι δέ τό σφέτερον μόνου τῶν ἀρχόντων ἡμαρτημέναι πᾶσαι καί παρεκβάσεις τῶν ὀρθῶν πολιτειῶν· δεσποικαί γάρ, ἡ δέ πόλις κοινωνία τῶν ἐλευθέρων ἐστίν*»¹³. Είναι φανερό ότι με αυτά

¹¹ 1251a.

¹² «Πολιτικά», 1251a.

¹³ «Πολιτικά», 1279a.

τα στοιχεία, σύμφωνα με την διδασκαλία του Αριστοτέλους, το «κοινή συμφέρον» ισοδυναμεί με το «γενικό συμφέρον» ως συμφέρον των πολλών, το οποίο προκύπτει μέσ' από μια «ιδεατή» σύνθεση των ατομικών συμφερόντων.

β) Ουσιωδώς διαφορετική υπήρξε στην Αρχαία Ρώμη, στο πλαίσιο της οργάνωσης και λειτουργίας της «*Res Publica*», η σύλληψη της έννοιας του «γενικού συμφέροντος», «αποστασιοποιούμενη» σαφώς από το κατ' Αριστοτέλη «κοινή συμφέρον» και θέτοντας τις βάσεις για την καθιέρωση της έννοιας του «*Δημόσιου Συμφέροντος*».

β1) Και τούτο διότι στο πλαίσιο της Ρωμαϊκής «*Res Publica*» η οργάνωση της κοινωνίας νοείται μόνον ως συνύπαρξη και συμβίωση ατόμων, η οποία στηρίζεται στην μέσω του Δικαίου –ήτοι μέσω των κανόνων δικαίου, άρα μέσω του Νόμου- συμφωνία («*juris consensus*»). Κατά τούτο, εντός της «*Res Publica*» της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» το «γενικό συμφέρον», ακόμη και ως υποθετικώς «κοινή συμφέρον», δεν νοείται αυτοτελώς. Υπό την έννοια ότι αποκτά θεσμική, επέκεινα δε και κανονιστική, υπόσταση μόνον αν και όταν η επιδίωξή του επιλέγεται ως πολιτειακής φύσης στόχος και σκοπός από τα κατά περίπτωση αρμόδια όργανα της «*Res Publica*». Εξ αυτού δε του λόγου τελικώς το «γενικό συμφέρον» κατά το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν εκλαμβάνεται ως απλό «κοινή συμφέρον», αλλά ως «*Δημόσιο Συμφέρον*». Με άλλα λόγια –και *grosso modo*- όχι ως «*συμφέρον των πολλών*» αλλά, όλως αντιθέτως, ως «*συμφέρον*», το οποίο προσδιορίζεται και αναγνωρίζεται θεσμικώς ως τέτοιο μόνον όταν και στο μέτρο που περιβάλλεται με τον αντίστοιχο θεσμικό «*μανδύα*» της επιλογής του ως αμιγώς πολιτειακού και, συνακόλουθα, «*δημόσιου σκοπού*».

β2) Την υπό την ως άνω εκδοχή πεμπτούσια του «*Δημόσιου Συμφέροντος*», εντός της Ρωμαϊκής «*Res Publica*», «*συμπύκνωσε*» –μ' έντονη την επιρροή της φιλοσοφικής σκέψης των Στωικών, κατ' εξοχήν αναφορικά με την

επιδίωξη και εμπέδωση της ευδαιμονίας και ευημερίας του κοινωνικού συνόλου και των μελών του- επιγραμματικώς ο Κικέρων¹⁴. Εκεί εκθέτει την θέση ότι το «*Δημόσιο Συμφέρον*» είναι «*κοινό κτήμα*» του Λαού, ο οποίος όμως δεν ορίζεται ως ένα σύνολο ανθρώπων που συναντήθηκαν και ενώθηκαν τυχαίως, αλλά ως κοινωνία ομάδας ανθρώπων που ενώθηκαν με οργανωμένο τρόπο στην βάση μιας, μέσω κανόνων δικαίου, συμφωνίας και θέτοντας ως απώτερο σκοπό την επιδίωξη και ευόδωση του «*κοινού καλού*»: «*Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensus et utilitatis communione sociatus*».

2. Είναι φανερό ότι, υπ' αυτή την εκδοχή, κατ' ουσία και κατά βάθος το κατά το ως άνω πνεύμα του Ρωμαϊκού Δικαίου «*Δημόσιο Συμφέρον*» σηματοδοτεί θεσμικώς και το «*συμφέρον*» της Πολιτείας, ως κανονιστικώς οργανωμένης οντότητας η οποία «*υπέρεκειται*» θεσμικώς του κοινωνικού συνόλου που εξουσιάζει.

α) Η ιδιόμορφη αυτή ιεράρχηση σημαίνει, περαιτέρω, ότι το μεν κοινωνικό σύνολο είναι το θεμέλιο της νομιμοποίησης της Πολιτείας.

α1) Πλην όμως η θεσμικώς οργανωμένη, μέσω του Νόμου, Πολιτεία είναι εκείνη, η οποία δια των οργάνων της προσδιορίζει κυριάρκως τους σκοπούς -και τα μέσα επίτευξής τους- που πρέπει να επιδιωχθούν, προκειμένου και αυτή να «*επιβιώσει*» και να εξελιχθεί αλλά και το οικείο κοινωνικό σύνολο να διασφαλίσει την ομαλή διαμόρφωση των μεταξύ των μελών του κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων.

¹⁴ De Re Publica, I, XXV, 39.

α2) Με άλλες λέξεις, και σύμφωνα πάντα με τα δεδομένα του Ρωμαϊκού Δικαίου, η «*Res Publica*» καθόριζε και τα όρια της «*Δημόσιας Σφαίρας*», απολύτως διακριτά -όπως θα διευκρινισθεί στην συνέχεια εκτενώς- από εκείνα της «*Ιδιωτικής Σφαίρας*», αναδεικνυόμενη έτσι σε «*προάγγελο*» της σύγχρονης διάκρισης μεταξύ «*Πολιτικής Κοινωνίας*» και «*Κοινωνίας των Πολιτών*».

β) Τα ως άνω βασικά χαρακτηριστικά της «*Res Publica*» φέρνουν στο φως και το ότι ήταν εκείνη η οποία αποτέλεσε το αρχικό θεμέλιο, πάνω στο οποίο «*κτίσθηκε*» στην συνέχεια το «*Δημόσιο Συμφέρον*» ως στοιχείο οριοθέτησης αλλά και οιονεί «*νομιμοποίησης*» της δραστηριότητας του Κράτους στην σύγχρονη εποχή. Με την επισήμανση πως η «*νομιμοποίηση*» αυτή συνίσταται στο ότι η συμφωνία της κρατικής δραστηριότητας με τις επιταγές του «*Δημόσιου Συμφέροντος*» αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του κανονιστικού «*πυρήνα*» του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας. Υπό την έννοια ότι κάθε παρέκκλιση από την εξυπηρέτηση του «*Δημόσιου Συμφέροντος*» έχει ως αναγκαία κυρωτική συνέπεια την παρανομία των επιμέρους πράξεων των κρατικών οργάνων, και ιδίως εκείνων της Εκτελεστικής Εξουσίας.

β1) Συγκεκριμένα, στην «*Res Publica*» οφείλεται, μερικώς βεβαίως, η διαμόρφωση της σύγχρονης έννοιας του «*Δημόσιου Συμφέροντος*» ως θεσμικού «*γνώμονα*», με βάση τον οποίο αφενός κρίνεται η νομιμότητα κάθε κρατικής -και κυρίως διοικητικής- πράξης. Και, αφετέρου και συνακόλουθα, τ' αρμόδια κρατικά όργανα, πρωτίστως δε τα δικαιοδοτικά, αποφασίζουν ως προς το αν και κατά πόσον οι πράξεις αυτές πάσχουν «*κατάχρηση εξουσίας*».

β2) Το πώς και γιατί το σύγχρονο «*Δημόσιο Συμφέρον*» έχει τις ρίζες του και στον θεσμό της «*Res Publica*» συνάγεται, εν πολλοίς, και από το ότι, όπως επισημάνθηκε αναλυτικώς προηγουμένως, ο τελευταίος διαμορφώθηκε, στο πλαίσιο του

Ρωμαϊκού Δικαίου, κατά μετεξέλιξη -σ' επίπεδο πολιτειακής οργάνωσης, γεγονός που επιτείνει την διαφοροποίησή του, κατά τ' ανωτέρω, από το Ελληνικής προέλευσης «γενικό συμφέρον», το οποίο ουδέποτε συνδέθηκε ευθέως με τον «δήμο»- του επίσης Ρωμαϊκής καταγωγής θεσμού της «*Res Populi*». Αυτό προκύπτει ευχερώς ιδίως από την κλασική, πολιτική και νομική, ανάλυση του Κικέρωνος¹⁵.

γ) Κατά τον Κικέρωνα -και εμβαθύνοντας στις εν προκειμένω θέσεις του όπως αυτές εκτέθηκαν ανωτέρω και καταδεικνύουν σαφώς την επιρροή της φιλοσοφικής σκέψης των Στωϊκών- ως «*Res Publica*» νοείται η κοινή επιδίωξη των πολιτών -ήτοι των εχόντων την «*Civitas Romana*»- στο πλαίσιο της οποίας καθένας:

γ1) Πρώτον, συμβάλλει ευθέως, δια της όποιας θεσμοθετημένης δημοκρατικής οδού, στον προσδιορισμό του αντίστοιχου «*δημόσιου σκοπού*». Εξ ου και είναι οιονεί «*ιδιοκτήτης*» του, γεγονός που δικαιολογεί την προσφυγή στον όρο «*res*», ο οποίος παραπέμπει στο εμπράγματο δικαίωμα της κυριότητας.

γ2) Και, δεύτερον, είναι βεβαίως φορέας των δικαιωμάτων που πηγάζουν από την εκπλήρωση του «*δημόσιου σκοπού*». Πλην όμως υποχρεούται, αυτοθρόως, ν' αναγνωρίζει και να σέβεται στο ακέραιο τα δικαιώματα όλων των άλλων πολιτών, οι οποίοι συνέβαλαν εξ ίσου στον προσδιορισμό του αυτού «*δημόσιου σκοπού*». Κάπως έτσι εξηγείται η κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο υποχρέωση αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών, όπως περιγράφεται, μ' εξαιρετικά γλαφυρό τρόπο, από τον Τίτο Λίβιο και με την μορφή της «*Caritas Rei Publicae*», στο έργο του «*Ab Urbe Condita*».

3. Ένα τέτοιο αμάλγαμα επιδίωξης «*δημόσιου σκοπού*», υπό όρους συνδυασμού δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, μπορεί να καταστεί

¹⁵ βλ. π.χ. *De Re Publica*, I, XXV, 19.

πράξη μόνο με βάση την κατάλληλη θεσμική υποδομή. Αφού μόνον η υποδομή αυτή είναι σε θέση να διασφαλίσει, με τις απαιτούμενες εγγυήσεις καταναγκασμού -θεσμικής πάντοτε προέλευσης- την επέλευση των πρόσφορων κανονιστικών αποτελεσμάτων του αμαλάγατος τούτου. Κατά συνέπεια, αυτό το θεσμικό υπόστρωμα πρέπει να στηρίζεται σε κανόνες δικαίου κανονιστικού περιεχομένου, δηλαδή κανόνες δικαίου με γενικό και απρόσωπο ρυθμιστικό περιεχόμενο.

α) Και είναι ακριβώς αυτοί οι κανόνες δικαίου, πάνω στους οποίους θεμελιώνονται η έννοια και η ουσία της -βασικής για την υπόσταση της «*Res Publica*»- «*juris consensus*», η οποία κατά κάποιο τρόπο παραπέμπει και στην συναίνεση αλλά και στην αποδοχή των ως άνω κανόνων δικαίου. Τούτο προκύπτει εκ του ότι η τελευταία υποδηλώνει και την σημασία της «*Κοινωνίας των Πολιτών*», ως προς την εμπέδωση του εφαρμοστέου δικαίου για την επιδίωξη του «*Δημόσιου Συμφέροντος*». Μάλιστα δε ανεξάρτητα από το ποιο είναι το πολιτειακό εκείνο όργανο το οποίο θεσπίζει το δίκαιο αυτό, άρα και την ωφέλεια («*utilitas*») που συνιστά τον πυρήνα της «*Res Publica*». Γι' αυτό και, σε τελική ανάλυση, σύμφωνα με τον Κικέρωνα ο «*Λαός*» στην πραγματικότητα οργανώνεται ως η κοινωνία η οποία έχει συναντίληψη όχι αναφορικά με μίαν αφηρημένη σύλληψη της κοινής ωφέλειας. Αλλ' αναφορικά μίαν αρκούντως συγκεκριμένη εικόνα για το κανονιστικό πλαίσιο που προσδιορίζει την ωφέλεια αυτή, έτσι ώστε -πάντοτε υπό την επιρροή αντίστοιχων θεωρήσεων της φιλοσοφικής σκέψης των Στωϊκών- να κατατείνει υπέρ της ευημερίας του πολιτειακώς οργανωμένου κοινωνικού συνόλου.

β) Τα όσα προεκτέθηκαν αναφορικά με την σύνδεση μεταξύ της «*Res Publica*» και του «*Δημόσιου Συμφέροντος*» επιτρέπουν και μίαν, έστω και συνοπτική, τελική συμπερασματική και ενισχυτική επεξήγηση του πώς αυτό προέκυψε -με τις προεκτάσεις του να φθάνουν πλέον στα θεσμικά «*κράσπεδα*» της σύγχρονης Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας- ως στοιχείο της

«Ρωμαίων Πολιτείας», σε πλήρη «αντίστιξη» προς το κατ' Αριστοτέλη «κοινή συμφέρον» εντός της «Αθηναίων Πολιτείας».

β1) Πρωταρχικής σημασίας εν προκειμένω είναι η -σύμφωνα και με την σύντομη αναφορά που προηγήθηκε στον οικείο τόπο- «ρεπουμπλικανική» προέλευση της «*Res Publica*», ως θεσμικού και πολιτικού «πυρήνα» της «Ρωμαίων Πολιτείας». «Ρεπουμπλικανική» προέλευση, η οποία διαμορφώθηκε εξελικτικώς μετά την κατάλυση της Βασιλείας και κορυφώθηκε όταν ο Οκταβιανός Αύγουστος συγκέντρωσε υπ' αυτόν το σύνολο, σχεδόν, των πολιτειακών εξουσιών και κατέστη, κατά κάποιο τρόπο, «προσωποποίηση» της «*Res Publica*». Ήταν τότε, που τα «ρεπουμπλικανικά» χαρακτηριστικά, στο πλαίσιο της «Ρωμαίων Πολιτείας», δίκως να εξαλειφθούν απέκτησαν μια νέα θεσμικοπολιτική μορφή, ανταποκρινόμενη πλέον στις αντίστοιχες ανάγκες της «Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας».

β2) Αυτή η «ρεπουμπλικανική» ιδιοσυστασία της «*Res Publica*» εντός της «Ρωμαίων Πολιτείας» καλλιεργήθηκε μέσ' από την ιδιομορφία της έννοιας του «*Populus Romanus*», η οποία οφείλεται -σε πολύ μεγάλο βαθμό- στο ότι, αντίθετα προς το καθεστώς της Άμεσης Δημοκρατίας π.χ. στην Αρχαία Αθήνα, ο «Πολίτης» δεν νοείται ως θεμελιώδης «μονάδα» της πολιτειακής συγκρότησης του κοινωνικού συνόλου. Γεγονός που, επέκεινα, σημαίνει από την μια πλευρά ότι δεν μπορεί να γίνει σύγκριση μεταξύ π.χ. «Αθηναίων», στο πεδίο της «Αθηναίων Πολιτείας» και «Ρωμαίων», στο πεδίο της «Ρωμαίων Πολιτείας». Και, από την άλλη πλευρά, ότι οι Ρωμαίοι έμειναν ως «λαϊκό στοιχείο» κατά την πορεία της όλης Ρωμαϊκής Ιστορίας, όχι όμως και ως «σημείο αναφοράς» για την υπόσταση της δομής και της λειτουργίας της «*Res Publica*» και, κατά συνέπεια, της «Ρωμαίων Πολιτείας». Κατά θεσμική και πολιτική λογική ακολουθία, οι «*Cives Romani*» «απορροφήθηκαν», με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, από το

θεσμικό σύνολο του «*Populus Romanus*». Αφού μόνον μέσα σε αυτό ήταν νοητή, πάντοτε κατά τα δεδομένα της «*Res Publica*», η συμμετοχή τους στα «*δρώμενα*» της «*Ρωμαίων Πολιτείας*», συνήθως ως μελών των κατά περίπτωση «*Λαϊκών Συνελεύσεων*» και υπό όρους μιας πρώτης «*αντιπροσώπευσης*». Και αυτό, ανεξάρτητα από τον βαθμό της κατά καιρούς «*συγκέντρωσης*» της πολιτικής εξουσίας είτε υπέρ της Συγκλήτου είτε, εν τέλει, υπέρ του Αυτοκράτορα.

β3) Μέσα, λοιπόν, σε μια τέτοια «*ρεπουμπλικανική*» πολιτειακή δομή οι «*Πολίτες*» ενσωματώθηκαν, θεσμικώς και πολιτικώς, στο όλο εποικοδόμημα της «*Ρωμαίων Πολιτείας*», ενώ οι υποθέσεις στην διαχείριση των οποίων συμμετείχαν, και δη ανεξάρτητα από την ειδικότερη φύση τους -εμπράγματη, ενοχική, οικογενειακή, κληρονομική- αφορούσαν, ευθέως και οιονεί αποκλειστικώς, τα «*δημόσια πράγματα*». Εκείνα δηλαδή που ανάγονται στην σφαίρα της οργάνωσης και λειτουργίας του «*πυρήνα*» της «*Res Publica*», ήτοι αυτού που υπό σύγχρονους όρους αντιστοιχεί στο «*Δημόσιο*». Όπως καθίσταται, λοιπόν, προφανές στην «*Ρωμαίων Πολιτεία*» -και χωρίς να έχει ουσιώδη σημασία η έλλειψη ανάλογης ορολογίας, αφού το βαθύτερο νόημα των λοιπών όρων προδήλως αρκεί- οι υποθέσεις που συνδέονταν αρρήκτως με τα «*δημόσια πράγματα*» απέκτησαν, *eo ipso*, θεσμικώς αντίστοιχο «*δημόσιο χαρακτήρα*». Περαιτέρω δε, και κατ' ανάγκη, τα όργανα της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» που ασκούσαν τις εξουσίες τους εντός της «*Res Publica*», ακριβώς επειδή διαχειρίζονταν «*δημόσιες υποθέσεις*», κατά τεκμήριο υπηρετούσαν -ή όφειλαν να υπηρετούν- το συμφέρον του «*Populus Romanus*» ως λαϊκού θεμελίου της «*Ρωμαίων Πολιτείας*», άρα ένα είδος «*Δημόσιου Συμφέροντος*». «*Συμφέροντος*» το οποίο αποσυνδεόταν, οιονεί εκ φύσεως, από τα επιμέρους συμφέροντα των «*Πολιτών*» και αποκτούσε νόημα μόνον ως αποκλειστικός «*δείκτης πορείας*» των

οργάνων του «Δημοσίου» στο πλαίσιο της «*Res Publica*», επέκεινα δε στο ευρύτερο πλαίσιο της «*Ρωμαίων Πολιτείας*».

Β. «Ουμανιστικές» εκλάμψεις στο πεδίο της διάκρισης μεταξύ «Δημόσιας Σφαίρας» και «Ιδιωτικής Σφαίρας» ως προς την οργάνωση και λειτουργία της Ρωμαϊκής «*Res Publica*»

Από τα όσα ήδη αναφέρθηκαν συνάγεται, μεταξύ άλλων, και ότι η ίδια η φύση της «*Res Publica*», μέσ' από το θεσμικοπολιτικό σύμπλεγμα «*Senatus Populusque Romanus*», αναδεικνύει πως ο Ρωμαίος Πολίτης –ο κάτοχος της «*Civitas Romana*», που κατά τα προεκτεθέντα είχε αρχίσει να χορηγείται με ολοένα και μεγαλύτερη ευκολία, όσο εξαπλώνόταν η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία- ανέπτυξε την δραστηριότητά του σ' ένα διπλό κανονιστικό περιβάλλον: Εκείνο του Ιδιωτικού Δικαίου («*Jus Privatum*»), που αφορούσε την ιδιωτική ζωή του ως μέλους του οικείου κοινωνικού συνόλου και κατ' εξοχήν του «*πυρήνα*» του, της οικογένειας. Και εκείνο του Δημοσίου Δικαίου («*Jus Publicum*»), που αφορούσε την δημόσια ζωή του ως μέλους της Ρωμαϊκής «*Πολιτικής Κοινωνίας*», υπό σύγχρονους όρους. Κατά λογική ακολουθία, για τον Ρωμαίο Πολίτη στην Αρχαία Ρώμη υπήρχε σαφής διάκριση μεταξύ της «*Ιδιωτικής Σφαίρας*» και της «*Δημόσιας Σφαίρας*». Διάκριση, την οποία η «*Res Publica*» οριοθετούσε επακριβώς, με θεσμικοπολιτικές μάλιστα εγγυήσεις.

1. Η διαφοροποίηση αυτή μεταξύ «*Δημόσιας Σφαίρας*» και «*Ιδιωτικής Σφαίρας*» στην Αρχαία Ρώμη δεν σημαίνει, κατ' ουδένα τρόπο, ότι υπήρχε ένα είδος «*ισοτιμίας*» μεταξύ τους ως προς την θεσμική και πολιτική εμβέλειά τους.

α) Και τούτο διότι η «*Δημόσια Σφαίρα*», λόγω της «*παντοδυναμίας*» της κρατικής μηχανής και της εμφανούς παρουσίας της σε κάθε εκδήλωση της κοινωνικής ζωής –άρα και λόγω της ανάπτυξης ενός άκρως εκτεταμένου και πολύμορφου «*κρατικού παρεμβατισμού*» της εποχής, προσαρμοσμένου στις απαιτήσεις επιβίωσης και περαιτέρω εδραίωσης της Ρωμαϊκής

Αυτοκρατορίας- ασκούσε ένα είδος καταλυτικής επικυριαρχίας επί της «*Ιδιωτικής Σφαιρας*». Κατ' αυτόν τον τρόπο το Κράτος ήταν οιονεί «*πανταχού παρόν*». Και μάλιστα με ισχυρότατα μέσα επιβολής, μεταξύ των οποίων προέχουσα θέση κατείχαν τα μέσα καταστολής και καταναγκασμού. Ενός καταναγκασμού, του οποίου η εκτέλεση στην πράξη επενέβαινε, ορισμένες φορές, σε μεγάλο μέρος της προσωπικότητας του πολίτη, φθάνοντας στα όρια της «*capitis deminutio maxima*». Το φαινόμενο τούτο έπαιρνε ευρύτατες διαστάσεις όταν, κυρίως σ' έκτακτες περιστάσεις για την «*Res Publica*», τα όργανα της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» μπορούσαν ν' απαιτήσουν την παροχή κάθε μορφής υπηρεσιών και εισφορών, οικονομικών και μη, από τους «*Cives Romani*».

β) Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι προς την κατεύθυνση μιας τέτοιας «*επικυριαρχίας*» της «*Δημόσιας Σφαιρας*» επί της «*Ιδιωτικής Σφαιρας*» έπαιξαν ρόλο τα «*Προγονικά Ήθη*»¹⁶ («*Mores Maiorum*»). Τα οποία, όπως καταδεικνύει η ίδια η Ρωμαϊκή Ιστορία, «*ενστάλαξαν*» στην ζωή των Ρωμαίων πρότυπα συμπεριφοράς που ίσχυαν τόσο στην ιδιωτική ζωή όσο και στην δημόσια ζωή. Πλην όμως κατά τα «*Προγονικά Ήθη*» ο επικεφαλής της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» έπρεπε να συνδυάζει και να «*συμπληρώνει*», εν πάση περιπτώσει, τα πρότυπα αυτά -με κορυφαίο πρότυπο την «*virtus*», που αποτελεί την επιτομή ενός τέτοιου συνδυασμού, ως «*αρετή*» στον ιδιωτικό βίο και ως «*ανδρεία*» στον δημόσιο βίο- προκειμένου να εμπνέει στους Πολίτες της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» τον σεβασμό και την συνακόλουθη έφεση υποταγής. Εξ αυτής, ακριβώς, της λειτουργίας των «*Mores Maiorum*» απορρέει εν πολλοίς και η «*υπεροχή*» της «*Δημόσιας Σφαιρας*» έναντι της «*Ιδιωτικής Σφαιρας*» στην Αρχαία Ρώμη.

¹⁶ Βλ. Πρ. Παυλοπούλου, «Θεσμικά «*κληροδοτήματα*» της Ρωμαϊκής «*Res Publica*» στην σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία», εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2023, σελ. 13 επ.

2. Κατ' ιστορική, λοιπόν, ακρίβεια, η «*Ιδιωτική Σφαίρα*» ήταν, αντιστοίχως και αναλόγως, εξαιρετικά συρρικνωμένη στην Αρχαία Ρώμη.

α) Και αυτό διότι τα όριά της περιορίζονταν, όπως ήδη τονίσθηκε, κυρίως στο στενό πεδίο των οικονομικών συναλλαγών -μέσω του, ιδιαιτέρως εξελιγμένου για τα δεδομένα της εποχής, Εμπράγματος Δικαίου αλλά και του Ενοχικού Δικαίου στην συνέχεια- και, αρκετά λιγότερο, στο ακόμη πιο στενό πεδίο των οικογενειακών σχέσεων. Αφού και σε αυτές υπήρχε έντονη «*κρατική παρουσία*», ενώ οι ειδικότερες κληρονομικές σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας δεν εξελίσσονταν πάντοτε ανεξαρτήτως των παρεμβάσεων κρατικών οργάνων, οι οποίες εμφανίζονταν αυθαιρέτως πέρα και έξω από την κείμενη νομοθεσία κατά τις, πολύ συχνές, περιόδους απολύτως αυταρχικής διακυβέρνησης στο πλαίσιο της «*Ρωμαίων Πολιτείας*». Τέλος, το καθεστώς της δουλείας στην Αρχαία Ρώμη «*εξανέμιζε*», σε μεγάλο μέρος των σχέσεων μεταξύ ιδιωτών, οποιαδήποτε περαιτέρω «*δυναμική*» της «*Ιδιωτικής Σφαίρας*».

β) Πρέπει, βεβαίως, να διευκρινισθεί ότι αυτός ο περιορισμός της «*Ιδιωτικής Σφαίρας*» υπέρ της «*Δημόσιας Σφαίρας*», κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο και στο πλαίσιο της «*Res Publica*», δεν σημαίνει πως στο πεδίο της Ρωμαϊκής Γραμματείας εκείνης της εποχής δεν υπήρξαν εκπρόσωποι της, οι οποίοι υπερασπίστηκαν, και δη σθεναρώς, τον Άνθρωπο ως «*επίκεντρο*» του ιδιωτικού βίου και με σημαντικές, μάλιστα, επιπτώσεις σε ό,τι αφορά την λειτουργία των πολιτειακών θεσμών στην Αρχαία Ρώμη.

β1) Κλασσικό -και εξαιρετικά αντιπροσωπευτικό- παράδειγμα υπήρξε ο Κικέρων, με σημείο αναφοράς το έργο του «*De Officiis*». Έργο το οποίο, ως προς τα κατά τ' ανωτέρω στοιχεία, επηρεάσθηκε εμφανώς από το έργο του Έλληνα Στωικού φιλοσόφου Παναίτιου, «*Περί Καθηκόντων*». Όπως έχει ήδη διευκρινισθεί, σε ό,τι αφορά τις απόψεις του για

τον Άνθρωπο, ο Παναίτιος υπερασπίσθηκε την έμφυτη τάση του για την πλήρη ανάπτυξη των δυνατοτήτων του κατά την φύση του αλλά και κατά τον χαρακτήρα του, αναδεικνύοντας έτσι την πεμπουσία της ιδιοσυγκρασίας κάθε ανθρώπινου όντος.

β2) Οι θέσεις αυτές του Παναίτιου ήταν εκείνες που επηρέασαν και τον Κικέρωνα στο να υποστηρίξει ότι ναι μεν κάθε Άνθρωπος διαθέτει την φύση εκείνη, η οποία είναι κοινή σε όλους τους Ανθρώπους. Όμως, και επιπλέον, κάθε Άνθρωπος έχει και ίδια φύση, προκειμένου να διαδραματίσει τον δικό του, ιδιαίτερο, ρόλο εντός του οικείου κοινωνικού συνόλου.

γ) Τούτο κατά τον Κικέρωνα παρέπεμπε -για να γίνει πιο κατανοητό το πλαίσιο ιδιαιτερότητας του κάθε Ανθρώπου- στους χαρακτήρες ενός έργου που «*ανεβαίνει*» στο θέατρο.

γ1) Χαρακτήρες, οι οποίοι αποδίδονται με τον άκρως αντιπροσωπευτικό όρο «*persona*», που αναλογεί σε κάθε συγκεκριμένο ηθοποιό κατά τον ρόλο του. Συνεπώς, και πάντα κατά τον Κικέρωνα, όπως το θεατρικό έργο το οποίο «*ανεβαίνει*» στην σκηνή δεν θα είχε νόημα και ουσία «*μηνύματος*» -εντελώς απαραίτητου στο αρχαίο θέατρο, και στην Αρχαία Αθήνα και στην Αρχαία Ρώμη- χωρίς τον ιδιόμορφο ρόλο κάθε ηθοποιού, έτσι και στο πλαίσιο του πολιτειακού συστήματος στην Αρχαία Ρώμη ο «*Πολίτης*», ήτοι εκείνος ο οποίος διαθέτει την «*Civitas Romana*», δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς τον δικό του ρόλο, κατά την φύση του αλλά και κατά τις επιμέρους προσωπικές του δυνατότητες.

γ2) Η θεώρηση αυτή του Κικέρωνος, υπό την επιρροή του Παναίτιου, απηχεί για την εποχή εκείνη μια «*πρώιμη*» «*ουμανιστική*» νοοτροπία και αντίληψη για τον Άνθρωπο, την οποία συναντάμε και στο έργο άλλων Ρωμαίων Φιλοσόφων, όπως π.χ. ο Σενέκας, αλλά και στο έργο Ρωμαίων Ποιητών,

όπως π.χ. ο Βιργίλιος και ο Οράτιος. Και δεν συνιστά ούτε ιστορική υπερβολή ούτε, ακόμη περισσότερο, ιστορική ανακρίβεια η διαπίστωση ότι αυτή η, ρωμαϊκής καταγωγής, «ουμανιστική» προσέγγιση από την πλευρά των μεγάλων πνευματικών «μεγεθών» της Αρχαίας Ρώμης δείχνει πόσο το έργο τους είχε εντόνως -μάλλον δε και καθοριστικώς- επηρεασθεί από τις εν γένει φιλοσοφικές αντιλήψεις που είχαν καλλιεργηθεί προηγουμένως στην Αρχαία Ελλάδα.

Επίλογος

Από την ανάλυση που προηγήθηκε ευχερώς μπορούν να εξαχθούν και επαρκή συμπεράσματα για την έκταση αλλά και για το βάθος της γενικότερης επιρροής του Αρχαίου Ελληνικού Πνεύματος, προεχόντως μέσω της φιλοσοφικής σκέψης των Στωικών και κυρίως του Παναίτιου και του Επικτήτου, στην ολοκληρωμένη διαμόρφωση βασικών θεσμών της Ρωμαϊκής «*Res Publica*». Όπως ιδίως του Νόμου και του Κράτους, περαιτέρω δε του «*Δημόσιου Συμφέροντος*» καθώς και της «*Δημόσιας Σφαιρας*» και της «*Ιδιωτικής Σφαιρας*». Οι ως άνω διαπιστώσεις αποκτούν ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον, ιστορικό και όχι μόνο, αν ληφθεί υπόψη ότι, πέραν της *ratione materiae* επιρροής της φιλοσοφικής σκέψης των Στωικών επί των συγκεκριμένων θεσμών της Ρωμαϊκής «*Res Publica*» και επί του Δημόσιου Ρωμαϊκού Δικαίου εν γένει, μια τέτοια επιρροή υπήρξε εμφανής και στην όλη προσωπικότητα και πορεία όχι μόνο σημαντικών φιλοσόφων και εν γένει δημόσιων ανδρών στην Αρχαία Ρώμη, αλλ' ακόμη και κορυφαίων Αυτοκρατόρων. Κάτι το οποίο επιβεβαιώνει μ' έμφαση η ρήση του Λατίνου ποιητή Οράτιου, στις «*Επιστολές*»¹⁷: «*Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio*». Υπό τα δεδομένα αυτά το παράδειγμα του Αδριανού είναι ίσως ο καλύτερος επίλογος της συνοπτικής μελέτης που προηγήθηκε:

¹⁷ Π, 1, 156: «*Η κατακτημένη Ελλάδα κατέκτησε τον άγριο νικητή της και έφερε τις Τέχνες στο αγροτικό Λάτιο*».

A. Στις 11 Αυγούστου του 117 μ.Χ. ο Αδριανός αναδεικνυόταν Αυτοκράτορας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, διαδεχόμενος τον Τραϊανό. Ο τελευταίος είχε ετοιμάσει μεθοδικά -όπως έκανε για όλα τα δημόσια πράγματα- την διαδοχή του, εκπαιδεύοντας δίπλα του για χρόνια το νεαρό Αδριανό. Η εκπαίδευση του Αδριανού ήταν διπλή: Από την μια πλευρά καλλιεργούσε την μόρφωσή του με τόσο έντονα να Ελληνικά της στοιχεία, ώστε οι σύγχρονοί του στην Ρώμη του έδωσαν το προσωνύμιο «*Graeculus*», «*Μικρός Έλληνας*». Και, από την άλλη πλευρά, ολοκλήρωσε την στρατιωτική του παιδεία ακολουθώντας, σχεδόν πάντα, τον Τραϊανό στις εκστρατείες του εκτός Ρώμης. Ιδίως δε κατά τα τελευταία χρόνια, όταν αυτός είχε επεκτείνει την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία σε τέτοιο βαθμό, ώστε ν' αποκτήσει την μεγαλύτερη έκτασή της στην ιστορία της. Αυτή την κληρονομιά του Τραϊανού παρέλαβε ο Αδριανός, ένας Αυτοκράτορας πραγματικός «*Ιανός*», αφού στην όλη αυτοκρατορική προετοιμασία του μετείχε η Ρώμη, ως προς το «*imperium*» και η Αθήνα, ως προς την κλασική Παιδεία του. Η όλη αυτοκρατορική του πορεία -πρωτίστως δε το γεγονός ότι δεν ενδιαφέρθηκε για την περαιτέρω επέκταση των ορίων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας- απέδειξαν ότι στον χαρακτήρα του Αδριανού επικράτησε η Αθήνα, ενώ η Ρώμη απλώς του προσέθεσε το θεσμικό «*στιγμα*» της υποδειγματικής θεραπείας της «*Res Publica*».

1. Το Πνεύμα της Αρχαίας Αθήνας άφησε βαθειά τα σημάδια του στην προσωπικότητα του Αδριανού, ήδη από την εφηβική του ηλικία. Οι πρώιμες φιλοσοφικές του ανησυχίες τον προσανατόλισαν στον δρόμο των Στωϊκών, ακόμη δε και των Επικουρείων. Τον επηρέασε όμως κατ' εξοχήν ο Στωϊκισμός, μέσω της μελέτης του Επικτήτου. Και μάλλον ήταν η θέση του Επικτήτου, σύμφωνα με την οποία η πεμπουσία της ελεύθερης βούλησης πρέπει να κατευθύνεται όχι στην επαύξηση αλλά στην πιο σάφρονα διαχείριση των κεκτημένων που, όπως προεκτέθηκε, τον οδήγησε να επιλέξει όχι την επέκταση των ορίων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας αλλά την πιο ορθολογική

οργάνωσή της, με πυρήνα την «*Res Publica*». Ήταν αυτή η νοοτροπία του Αδριανού που ώθησε τον Σίλλερ να τον αποκαλέσει «*πρώτο υπηρέτη της Αυτοκρατορίας*». Κάπως έτσι ο Αδριανός έμεινε στην ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας περισσότερο ως ο «*Princeps*» που φρόντισε με ζήλο την εμπέδωση της ειρήνης, τον εξορθολογισμό της αυτοκρατορικής διοίκησης και τον εξωραϊσμό των πόλεων. Η, κάπως άγνωστη βέβαια, λογοτεχνική πτυχή του Αδριανού τονίζει ακόμη περισσότερο την Ελληνική – Αθηναϊκή του πλευρά. Έγραψε αρκετούς στίχους στα Ελληνικά και στα Λατινικά. Η ποίησή του στα Ελληνικά είναι σαφώς ανώτερη, από λογοτεχνικής πλευράς, εκείνης των λατινικών του στίχων. Ούτε αυτή όμως μπόρεσε να τον καταξιώσει τελικώς, αφού κατατάσσεται στους «*ελάσσονες ποιητές*» της εποχής του. Στο σημείο αυτό αξίζει να μνημονευθεί και τούτο: Η έντονη ενασχόλησή του με την ποίηση στα νιάτα του και ο κάπως ελεύθερος τρόπος ζωής του εκείνα τα χρόνια ανησύχησαν τους κύκλους της Ρώμης, μήπως τυχόν βρίσκονταν μπροστά σ' ένα νέο «*φαινόμενο Νέρωνα*», ο οποίος είχε ήδη υποστεί τις συνέπειες της «*damnatio memoriae*». Η πορεία του Αδριανού στην συνέχεια διέψευσε, πανηγυρικά, όλους αυτούς τους φόβους. Και ο Αδριανός μπορεί να μην άφησε «*όνομα*» ως ποιητής, πλην όμως το όποιο λογοτεχνικό του τάλαντο έβαλε το δικό του «*λιθάρι*» στο οικοδόμημα της «*απαστράψασας*» εν τέλει ηγετικής του προσωπικότητας.

- 2.** Η μακρόχρονη παρουσία του στην Ελλάδα, κυρίως δε στην Αθήνα, επισφράγισε εμβληματικά την «*Αθηναϊκή*» όψη του «*Αδριανού-Ιανού*». Ο Αδριανός ήλθε, το φθινόπωρο του 124 μ.Χ., στην Ελλάδα, προορισμό που πρέπει να είχε από την αρχή κατά νου, όταν ξεκίνησε τις περιοδείες του. Έφθασε εγκαίρως για την συμμετοχή του στα Ελευσίνια Μυστήρια. Και λίγους μήνες μετά, στις αρχές του 125 μ.Χ., μετέσχε στις εορτές των Διονυσίων. Κατά την διάρκεια του χειμώνα περιόδευσε στην Πελοπόννησο. Η ακριβής διαδρομή παραμένει ασαφής, ωστόσο ο Πausanias

αναφέρει διάφορα σημάδια, όπως οι ναοί που έχτισε ο Αυτοκράτορας και το άγαλμά του, που κατασκεύασαν οι ευγνώμονες κάτοικοι της Επιδαύρου, ευχαριστώντας τον για τις ευεργεσίες του. Ο Αδριανός ήλθε πάλι στην Ελλάδα το 128 μ.Χ. Αυτή την φορά η περιοδεία του στην Ελλάδα πρέπει να επικεντρώθηκε στην Αθήνα και στην Σπάρτη. Ο Αδριανός μάλλον στόχευε σε μία Ελληνική «*αναβίωση*» μέσω ενός είδους «*Δελφικής Αμφικτυονίας*», αλλ' αποφάσισε πλέον κάτι μεγαλεπήβολο: Το «*Πανελλήνιον*» επρόκειτο να είναι ένα Συμβούλιο που θα έφερνε κοντά τις Ελληνικές πόλεις, όπου και να βρίσκονταν γεωγραφικά. Το μέρος συνάντησης θα ήταν ο νέος ναός του Διός στην Αθήνα.

- 3.** Ο μετέπειτα θάνατος του Αντίνοου τον επηρέασε βαθιά. Σίγουρα όμως πέρασε τον χειμώνα του 131-132 στην Αθήνα και πιθανώς παρέμεινε περισσότερο στην Ελλάδα -ή και ανατολικότερα- εξαιτίας της νέας επανάστασης των Ιουδαίων, που ξέσπασε το 132 μ.Χ. Τις Ελληνικές -ιδίως δε «*Αθηναϊκές*»- ρίζες του Αδριανού μαρτυρούν ανά τους αιώνες τα έργα του στην Ελλάδα. Πλειάδα μνημείων της Αρχαίας Ελληνικής Πολιτιστικής Κληρονομιάς οφείλουν την «*επιβίωσή*» τους ανά τους αιώνες στις «*πρόνοιες*» του Αδριανού. Ιδιαίτερης μνείας αξίζει η «*Πύλη του Αδριανού*», δια της οποίας ο Αδριανός θέλησε να οριοθετήσει το «*σύνορο*» μεταξύ της «*Παλαιάς Αθήνας*» που ολοκλήρωσε -με σημείο αναφοράς τον Ναό του Ολυμπίου Διός, ο οποίος δεν είχε περατωθεί από την εποχή του Πεισιστράτου -και της «*Νέας Αθήνας*», προς την πλευρά της Ακρόπολης, που αποκατέστησε με τρόπο ο οποίος σεβάσθηκε, όσο ήταν πια εφικτό, την αρχετυπική της μορφή. Υπό τα δεδομένα αυτά, η Πύλη του Αδριανού θα μπορούσε κάλλιστα να συμβολίσει έναν άλλο Αδριανό «*Ιανό*», εκείνον μεταξύ της Αθήνας πριν από την εποχή του και της Αθήνας μετά απ' αυτόν. Επιπλέον, τα υπολείμματα από την «*Αδριάνεια Βιβλιοθήκη*» και από το «*Αδριάνειο Υδραγωγείο*» σώζονται στην Αθήνα ακόμη και σήμερα και υπενθυμίζουν το «*ταμείο*» της συνεισφοράς του για την διάσωση και την περαιτέρω ανάδειξη του

μεγαλείου της Αρχαίας Ελλάδας. «*Τύχη αγαθή*», στην Ελλάδα φιλοτεχνήθηκε η προτομή που εκφράζει, με τον πιο ολοκληρωμένο τρόπο, το σύνθετο -και ιδίως Ελληνικό- πρότυπο του Αδριανού. Αυτή η έξοχη μαρμαρίνη προτομή του Αδριανού, την οποία έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη το 1933 στην Λεωφόρο Συγγρού, αποκαλύπτει μ' ενάργεια τα βασικά χαρακτηριστικά του: Αποστρέφεται τα επίγεια και έχει στραμμένο το βλέμμα και το νου προς τα υπερκόσμια. Απεικονίζεται με γενειάδα φιλοσόφου και στεφανώνεται με στεφάνι από φύλλα βελανιδιάς, το οποίο κοσμεί ένας αετός, το έμβλημα του Διός που του προσδίδει την ιδιότητα του «*Σωτήρα των Πολιτών*».

B. Την «*Ρωμαϊκή*» όψη του «*Αδριανού-Ιανού*» συνθέτει κυρίως το θεσμικό του έργο. Κατ' εξοχήν δε η νομοθεσία του, το περιεχόμενο της οποίας όμως αναδεικνύει εμφανώς, και εδώ, την έντονη επιρροή της Αθήνας, με προεξάρχουσα την επιρροή του Στωϊκισμού. Δεν είναι υπερβολή να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα ότι ο Αδριανός επιχείρησε ν' αναβαπτίσει το «*Imperium*» και την «*Res Publica*» της Ρώμης στα «*νόματα*» της Ελληνικής Φιλοσοφίας -ιδίως δε της Στωϊκής- προσανατολίζοντας την «*Εξουσία*» στην εξυπηρέτηση του «*Δημόσιου Συμφέροντος*». Αρκούν τα εξής δείγματα της νομοθετικής -και, εν γένει, της θεσμικής- κληρονομιάς του Αδριανού.

1. Κορυφαία θέση στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις στου Αδριανού κατέχουν εκείνες που αφορούν την οργάνωση και τη λειτουργία της απονομής της Δικαιοσύνης. Η, κατά τα προεκτεθέντα, τελειοποίηση της «*Cognitio Extra Ordinem*» και των εξ αυτής καταγόμενων γενικών ρητρών δίνει το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της συνεισφοράς του Αδριανού προς αυτή την κατεύθυνση. Το, *stricto sensu*, νομοθετικό έργο του Αδριανού, εξαιρετικά εκτεταμένο και προσαρμοσμένο στις ανάγκες των ιδιαιτεροτήτων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας της περιόδου του, φέρει βαθιά τ' ανθρωπιστικά χαρακτηριστικά που απορρέουν από την Στωϊκή Φιλοσοφία, ιδίως δε από το έργο του Επικτήτου.

Ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικά αυτής της νομοθετικής νοοτροπίας του Αδριανού είναι, μεταξύ άλλων φυσικά, τα εξής:

- Στο πεδίο του, *lato sensu*, Ποινικού Δικαίου, ο Αδριανός επέφερε βαθύτατες τομές με ανθρωπιστικό στίγμα, κυρίως καθιερώνοντας τον γνήσιο υποκειμενικό χαρακτήρα της ποινικής ευθύνης που, έως τις μέρες του, έφερε πολλά οιονεί αντικειμενικά χαρακτηριστικά, αφού αρκούσε για την επιβολή ποινής ακόμη και η απλή αμέλεια. Ο Αδριανός ήταν εκείνος που υιοθέτησε πρώτος την γενική αρχή, σύμφωνα με την οποία πυρήνας της υποκειμενικής υπόστασης του εγκλήματος είναι ο δόλος. Και στις περισσότερες περιπτώσεις μάλιστα ο άμεσος δόλος πρώτου βαθμού. Συνεπώς, από τον Αδριανό κατάγεται ο κανόνας που απαντάται στους Πανδέκτες¹⁸.
- Αλλά και στο πεδίο του Ιδιωτικού Δικαίου, πρωτίστως δε του Αστικού Δικαίου, του «*Jus Civile*», η νομοθεσία του Αδριανού διακρίνεται για την υιοθέτηση κανόνων δικαίου που στηρίζονται στην υπεράσπιση του Ανθρώπου και των -στοιχειωδών βεβαίως ακόμη- ελευθεριών του στο πλαίσιο ρύθμισης των κατ' ιδίαν κοινωνικών σχέσεων. Έτσι π.χ. επί Αδριανού θεσμοθετήθηκαν διατάξεις και προέκυψαν γενικές αρχές, οι οποίες επέβαλαν μια πιο ανθρώπινη μεταχείριση των δούλων, κάθε είδους. Σειρά δε νομοθετημάτων απέβλεψε στην ενίσχυση των ασθενέστερων οικονομικώς αγροτών, μέσω της παραχώρησης σε αυτούς δικαιωμάτων επί των χέρσων αγρών.

2. Αυτό το «διπολικό» Ελληνορωμαϊκό μέγεθος και αντίστοιχο κλασικό μεγαλείο της αυτοκρατορικής οντότητας του Αδριανού μπορούμε να το ανακαλύψουμε -ίσως μάλιστα καλύτερα, υπό ορισμένες επόψεις, και από τις ιστορικές πηγές- μέσ' από την

¹⁸ Digesta, 48.8.1, «*In maleficiis voluntas spectator, non exitus*».

ανεπανάληπτα βαθυστόχαστη προσέγγιση της Μαργαρίτας Γιουρσενάρ, στ' *«Απομνημονεύματα του Αδριανού»*. Διαβάζοντάς τα γνωρίζει κανείς, σχεδόν από κοντά, τον Αδριανό *«Ιανό»* μεταξύ Αθήνας και Ρώμης. Εκείνον που ακόμη και σήμερα συμβολίζουν, π.χ.:

- Στο πεδίο της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του Αρχαίου Κόσμου, το *«πάντρεμα»* του Ρωμαϊκής τεχνοτροπίας Πανθέου, που κατασκεύασε αρχικώς ο Αγρίππας και αποκατέστησε -μετά την καταστροφή του από πυρκαγιά, περί το 80 μ.Χ.- ο Αδριανός, με τον ανυπέρβλητο θόλο του να εμπνέει, αιώνες μετά, την αρχιτεκτονική παράδοση της Αναγέννησης. Αλλά και η έπαυλη του Τίβολι, 20 χιλιόμετρα μακριά από την Ρώμη, που κτίσθηκε υπό την *«άοκυη»* επίβλεψη του Αδριανού, μεταξύ 126-134 μ.Χ. Και η οποία συνίσταται σε μίαν αρμονική σύνθεση μνημείων και τοπίων, που είχαν γοητεύσει τον Αδριανό κατά τις περιπλανήσεις του, ιδίως στην Αρχαία Ελλάδα. Ως προς την τελευταία παρατήρηση, τ' *«αποτυπώματα»* της εκλεπτυσμένης παρέμβασης των Ελλήνων αρχιτεκτόνων, που συνέπραξαν στην κατασκευή της έπαυλης του Τίβολι, μαρτυρούν με μίαν ανυπέρβλητη πειστικότητα πραγματικής Τέχνης.
- Τέλος, στο πεδίο του Πνεύματος, μια λογοτεχνική έξαρση γνήσιου Ανθρωπισμού, στο πλαίσιο του οποίου κυριαρχεί - πάντοτε με την *«καθοδήγηση»* του Επικτήτου και της Στωϊκής, κυρίως, Φιλοσοφίας- από την μια πλευρά το μεγαλείο της βαθιάς συναίσθησης της ματαιότητας των εγκοσμίων. Και, από την άλλη πλευρά -αλλά και συνακόλουθα- της διεκδίκησης της μόνης μορφής αιωνιότητας, στην οποία μπορεί ν' αποβλέπει ο Άνθρωπος: Της αιωνιότητας που αντιστοιχεί στην υστεροφημία, την οποία διασφαλίζουν τα έργα του, *lato sensu*, Πνεύματος: Αυτά τα, ευδιάκριτα ανά τους αιώνες, ίχνη στην πορεία της

Ανθρωπότητας, κατά την αέναη αναζήτηση του προορισμού της. Ίχνη που και όταν σβήσουν, αφήνουν πίσω τους την κληρονομιά ενός, γόνιμου για την Παιδεία του Ανθρώπου, «μύθου». Την ως άνω λογοτεχνική έξαρση συμπυκνώνουν, με ιδανικό τρόπο, οι εξής στίχοι που αποδίδονται στον Αδριανό, κατά την «Παλατινή Αυθολογία» και την «*Historia Augusta*», λίγο πριν αναπαυθεί:

«Animula, vagula, blandula,

Hospes comesque corporis...»

(«Μικρή ψυχή μου, περιπλανώμενη γητεύτρα,

φιλοξενούμενη μαζί και σύντροφε του σώματος...»)

- 3.** Την πνευματική και θεσμική αίγλη του Αδριανού, η οποία τον οδήγησε στην κορυφή των Αυτοκρατόρων του Αρχαίου Κόσμου - και όχι μόνο της Ρώμης- ολοκλήρωσε η διαδοχή που ο ίδιος προετοίμασε, κατά το πρότυπο του προκατόχου του Τραϊανού. Ο Αυτοκράτορας Αντωνίνος όχι μόνο σεβάσθηκε, αλλά πραγματικά εξύψωσε το πρότυπο του Αδριανού, εγκαινιάζοντας την εξίσου εμβληματική περίοδο των Αντωνίνων. Αυτό τον σεβασμό του Αντωνίνου επισφράγισε η αγωνιώδης, στην κυριολεξία, προσπάθεια που κατέβαλε προκειμένου να πείσει την Σύγκλητο ν' αποφασίσει την «αποθέωση» του Αδριανού και να του χτίσει ομώνυμο Ναό στο Ρωμαϊκό «Πεδίο του Άρεως». Δύσκολη αποστολή, για μια Ρώμη που ακόμη και τότε αδυνατούσε να κατανοήσει το αυτοκρατορικό πρότυπο, το οποίο κληροδότησε ο Αδριανός της «πεφωτισμένης *auctoritas*» και του «ανθρωποκεντρικού *imperium*», ο «εχθρός» κάθε μορφής λαϊκισμού. Ας μην ξεχνάμε ότι, έως το τέλος της, η Ρωμαϊκή κοινωνία ουδέποτε μπόρεσε ν' αποβάλει το σύνδρομο που τρεφόταν με «*panem et circenses*» («άρτιον και θεάματα»). Σύνδρομο το οποίο, κατά την ορθότερη ιστορικώς άποψη, οδήγησε -φυσικά μαζί με άλλα αίτια- στο λυκόφως της και στην τελική παρακμή της. Ο σεβασμός του Αντωνίνου προς τον

Αδριανό υπήρξε μια από τις «*αποσκευές*» του για την αιωνιότητα, πέρα από τα δικά του «*δίκαια*» έργα. Διόλου τυχαίο ότι ο Αντωνίνος έμεινε στην Ιστορία, μεταξύ άλλων, ως «*Pius*», «*Ευσεβής*».»